UPPSALA
UNIVERSITET

Leufsta Bruksarkiv

En vägledning

Johan Arnman

Institutionen för ABM
Uppsatser inom arkivvetenskap ISSN 1651-6087
Magisterexamensarbete, 15 högskolepoäng, 2012, nr 117

Författare/Author
Johan Arnman

Svensk titel
Leufsta Bruksarkiv. En vägledning

English Title
A guide to the archival holdings of Leufsta Bruksarkiv

Handledare/Supervisor
Reine Rydén

Abstract
This thesis serves as a guide to the holdings of *Leufsta Bruksarkiv*, a small archival institution situated at a former ironworks in Lövstabruk on the east coast of Sweden. The holdings stem from a period of advanced iron manufacturing in Sweden, from the mid-17th century to the first decades of the 20th century. The holdings consists foremost of bookkeeping, but we also find documents dealing with judicial matters, maps and blueprints.

During the 17th century Lövsta bruk (also Leufsta bruk) became the largest manufacturer of iron in Sweden. Louis de Geer, a Dutch businessman who is sometimes referred to as the father of Swedish industry, was involved in the ironworks already in 1626 and took over the ownership of the facility 1643. He developed a new order in Swedish iron manufacturing by bringing workforces to Lövsta from his native region of Wallonia, today a part of Belgium. *Leufsta Bruksarkiv* holds records from several ironworks in the region that all have a relation to Lövsta bruk or Gimo bruk – another big facility related to the de Geer family. The relationship between these ironworks is described in the guide.

The bookkeeping shows a consistency and a richness of detail, providing an insight into the life and labour at the ironworks. The books are also a source for genealogical research and research on estates and villages in the region. Research into the judicial records, amongst which regulations of properties and ownership can be found, may help those who seek to trace the transformation of the area or the history of a specific estate. The historical maps provide a further complement in such matters.

The guide will provide an aid for visitors and help recognize what information can be drawn out of the records. It also aims to situate the holdings in its historical context by drawing the larger picture of the de Geerian dynasty and the process of iron manufacturing, as well as discussing the vocabulary found in the documents.

This is a one year master's thesis in Archival Science.

Ämnesord
arkivforskning – metodik, företagsarkiv – praktiska handledningar, järnbruk – historia – Sverige – Uppland

Key words
Archives – Research – Methodology, Archives – Handbooks, Manuals, etc., Iron Industry and trade – Sweden – Uppland – History

Innehållsförteckning

Inledning **7**

Historik **10**

Masugn, stångjärnshammare och kolmila 11

Bruksnäringen tar form 11

Lövsta bruks slutfas 12

Bestånden **13**

Handlingarnas spridning över olika arkiv 13

Lövsta bruk 14

Karlholms bruk 14

Tobo bruk 14

Åkerby bruk 16

Hillebola bruk, Västlands bruk, Strömsbergs bruk och Ullfors bruk 16

Gimo bruk, Rånäs bruk, Vällnora bruk och Rungarns säteri 16

Österby bruk 17

Förteckningarna 18

Räkenskapsböckerna **19**

Vilka uppgifter kan jag få ur räkenskaperna? 20

Stångjärnsframställningen i räkenskaperna 21

En kedja av händelser redovisas 21

Smeden Michel Gilliam 23

Yrket går i arv 27

Hur man följer balansräkningen för Gilliams konto 28

En mångfald av räkenskapsböcker 28

Bruksbok, huvudbok, avräkningsbok och kapitalbok 29

Liggare och dagsvisa anteckningar 32

Proviantbok, kassabok och journal 32

Gatubodsräkningar och inventarier 33

Ämnesordnade handlingar **34**

Juridiskt material 34

Förteckningen över ämnesordnade handlingar 35

Gårdar, hemman och socknar 36

Kartor **39**

Att följa en gård genom arkivets olika delar 40

Övrigt material **46**

Aktiebolagens handlingar 46

Ritningar och De Geers Arkiv 46

Lästips och vidare forskning 47
Litteratur 47
Arkiv 47
Käll- och litteraturförteckning 48
Otryckt material 48
Tryckt material 49

Bildförteckning

Karta 1. Vallonbruk i Uppland 15
Figur 1. Kostnadsöversikt 22
Bild 1. Stångjärns Tillvärcknings Conto, debet 24
Bild 2. Stångjärns Tillvärcknings Conto, kredit 25
Bild 3. Kohl Levererings Conto 26
Bild 4. Gilliams konto, debet 30
Bild 5. Gilliams konto, kredit 31
Bild 6. Ämnesordnade handlingar 35
Bild 7. Ärenden i olika akter 36
Bild 8. Konto för bonden Johan Johansson 37
Karta 2. Socknar i Uppland 38
Bild 9. Karta över Dannemora Bergslag år 1701 43
Bild 10. Karta över Bummelmora frälsehemman 44
Bild 11. Bummelmora gård 45

Inledning

På Leufsta Bruksarkiv förvaras ett antal arkiv som har uppkommit vid några av de järnbruk i nordöstra Uppland som har blivit kända som *vallonbruk*. Bruksdriften i den här regionen är starkt förknippad med Louis de Geer, som vid mitten av 1600-talet ägde Lövsta, Gimo och Österby bruk. De Geer värvade Valloner till sin verksamhet och deras framställningstekniker präglade järnhanteringen i den här regionen under flera hundra år.

Dessa bruk spelade en central roll i den svenska järnexporten under 1600- och 1700-talen och särskilt framgångsrik blev produktionen vid Lövsta bruk som under en period var Sveriges största järnbruk. *Stångjärnet*, som den färdiga järnprodukten kallades, blev känt långt utanför Sveriges gränser. Bakom stångjärnssmidet fanns förberedande processer som ofta hanterades vid mindre bruk, och dessa bruk finns också representerade i arkiven.

Verksamheten vid bruken blev redan tidigt dokumenterad i en noggrann bokföring. Och det gäller inte bara de bruk som behandlas här – järnhanteringen kring Bergslagen lämnade efter sig ett gediget arkivmaterial som idag finns bevarat på olika arkivinstitutioner runt om i de mellansvenska landskapen. Under 1950-talet gjordes en omfattande ekonomisk-historisk kartläggning om fem band som täckte de 300 år då järnet var Sveriges huvudsakliga exportvara. Forskningen gjordes till stor del på de räkenskapsböcker som bruken hade lämnat efter sig, som inte bara sträcker sig över lång tid men som också uppvisar en stor detaljrikedom. Karl-Gustaf Hildebrand beskriver detta material i det band som rör sexton- och sjuttonhundratalen:

> Så bristfälligt som företagsarkiv från äldre tid i allmänhet ha blivit bevarade, ha dessa räkenskaper ett ovanligt värde, också internationellt sett. Förmodligen finns det ingen motsvarighet till det fylliga och klargörande sätt, varpå förhållandena i en hel näringsgren före industrialismens genombrott här kunna illustreras med hjälp av enhetliga, väl förda räkenskapsböcker.[1]

Den svenska järnhanteringen fortsätter att generera en mängd arbeten av olika slag. Detta väl dokumenterade avtryck i den svenska historien är av intresse såväl för akademisk forskning som för släkt- och hembygdsforskning.

Föreliggande vägledning syftar till att skapa en ingång till räkenskapsböckerna och till andra handlingar som förvaras vid Leufsta Bruksarkiv. Jag kommer att be-

[1] Hildebrand, K G. (1957) *Fagerstabrukens historia. 1, Sexton och sjuttonhundratalen*, s. 437.

skriva Leufsta Bruksarkivs bestånd, dess förteckningar och andra hjälpmedel, och jag ska också ge en bild av vilken information man kan tänkas finna bland handlingarna genom att studera några exempel. Tanken är att försöka situera dessa handlingar i dess historiska kontext och därför ges först en bakgrund till bruksverksamheten i regionen kring Lövsta. Vissa centrala begrepp kommer också att förklaras under vägledningens gång.

I arkiven finns handlingstyper av tre huvudsakliga slag: räkenskapsböcker, juridiska handlingar och kartor. Räkenskapsböckerna dominerar och utgör långa sammanhängande serier, ofta över flera århundraden. Här kan vi följa de olika momenten i produktionen och de transaktioner som denna genererade. Bland de personer som vi hittar i dessa handlingar finns smeder, bönder och dagsverkare. Vi hittar också konton för hantverkare och trädgårdsmästare samt förvaltare och betjänter. Även personer utanför bruket finns representerade, såsom präster och handelsmän.

Det juridiska materialet är förtecknat som F-serier (handlingar ordnade efter ämne) och har vidare ett register som upprättades på 1920- och 1930-talen, där varje handling finns sammanfattad i korthet.[2] Dessa handlingar visar på en mängd kontakter med myndigheter såsom Lantmäterikontoret, Jernkontoret och Bergskollegium och man kan också följa rättsliga processer av olika slag.

Kartorna kan återsökas i ett eget register. De rör i många fall avstyckningar av skog och mark, men de kan även ge upplysningar om gårdar och i vissa fall översiktliga utsnitt från regionen.

Det bör förtydligas att Leufsta Bruksarkiv är namnet på själva arkivinstitutionen i Lövstabruk, och alltså inte på Lövsta bruks samlade arkivhandlingar. Som redan har nämnts förvaras här flera olika arkiv från vallonbruk i nordöstra Uppland (arkiven finns listade på sidan 13). Värt att nämna är också att det finns material ända fram till 1930-tal, en tid då industrialiseringen hade kommit långt och grunderna för det moderna Sverige hade lagts. Arkivet rymmer alltså geografiskt och tidsmässigt mer än vad man först kan tro. Den utveckling som sker över tid i den här regionen, och den ägarstruktur som allmänt gör sig gällande för bruksverksamhet medför även att vi ställs inför en relationell komplexitet där handlingar från ett bruk kan finnas i flera arkiv, vilket kommer att redogöras för i vägledningen.

Den större delen av materialet ägs av Lövsta Bygderåd, som 2006 erhöll de äldre arkivhandlingar rörande denna region som tidigare var i Korsnäs AB:s ägor. Ett arkiv som förvaras här – *Leufstaarkivet* – är dock i privat ägo. Bygderådet administrerar en webbsida[3] på vilken förteckningar och arkivhistorik för de olika arkivbildarna finns att tillgå. Det register med tillhörande sammanfattningar som rör de ämnesordnade handlingarna förs nu in på sidan, vilket gör det möjligt att på för-

[2] Gäller dock inte det arkiv som kallas *Leufstaarkivet*, där juridiska handlingar återfinns under del B.
[3] http://www.leufstabruksarkiv.se

hand bilda sig en uppfattning om vilka handlingar som här kan påträffas. Registret återfinns på webbsidan under respektive arkivs förteckning.

På Leufsta Bruksarkiv förvarar man även ett antal föreningsarkiv samt några andra arkiv som inte kommer att behandlas i denna vägledning. För mer information om dessa se webbsidan och förteckningarna. Lövsta Bygderåd har även en fotosamling med bilder från de norduppländska bruken som är digitaliserad och sökbar vid arkivet.

Historik

Järnmalmen i Dannemora gruvor började utvinnas runt sekelskiftet 1500 och vid slutet av 1500-talet fanns enklare former av järnframställning i Lövsta under olika huvudmän. Under tidigt 1600-tal fanns ett bondebruk som drevs av fyra bönder, men även anläggningar som kronan hade byggt upp.[4] Gustav II Adolf som under denna period styrde riket under svåra förhållanden hade vänt sig till sin mor – änkedrottning Kristina – för ett lån. Kronobruket överläts 1613 som en del av en större pantsättning för detta lån och Kristina drev bruket fram till 1624.[5] Två år senare utarrenderades bruket samt Lövsta och Hållnäs socknar till Welam de Besche, som genom att betala en stor summa fick rätt till den skatt som detta område uppbringade – ett exempel på den privatiseringspolitik som kronan medvetet förde vid den här tiden. Även Österby bruk, Gimo bruk och Olands härad ingick i detta arrende. Ett år senare ansluter sig Louis de Geer och man börjar bygga upp en mer utvecklad bruksdrift med hjälp av skickliga smeder och skogsarbetare som man värvar från de Geers hemtrakt Liège i Vallonien (som idag är en del av Belgien).

1633 tar de Geer över arrendet och han har vid det här laget skaffat sig en unik position som näringsidkare i Sverige genom sina nära relationer med kronan, vilket ska hjälpa honom till stora förmåner i affärer. När han köper loss de norduppländska bruken 1643 är han adlad och det är frågan om ett frälseköp där ägorna är befriade från beskattning.[6] Louis och senare hans son Emanuel arrenderar och köper successivt upp det bondebruk som låg i Lövsta och vars masugn de har varit beroende av för järnsmidet. Denna masugn flyttades av Emanuel senare till Tobo i Tegelsmora socken och denne baron de Geer bringar verksamheten till den starka ställning i svensk järnexport som den sedan behöll under hela 1700-talet.[7]

Under Charles de Geers tid som baron på Lövsta (1692–1730) tillkom Karlholms bruk, som blev en resurs för Lövsta sedan huvudbruket blivit nedbränt i rysshärjningarna 1719. Charles de Geer byggde också upp den herrgård som står i Lövstabruk idag och han grundade Leufsta fideikommiss som fram till 1978 var intakt.[8] Gimo och Österby bruk drevs av släkten de Geer fram till mitten av 1700-talet.

---

[4] Douhan, B. (1990) *Bruk i Uppland*, s. 143–144.
[5] Thörnvall, F. (1986) *Leufsta. ett gammalt upplandsbruk*, s. 43.
[6] Douhan (1990), s. 144; Thörnvall (1986), s. 47–52.
[7] Douhan (1990), s. 142; Thörnvall (1986), s. 77.
[8] Douhan.(1990), s. 145.

Masugn, stångjärnshammare och kolmila

I föregående redogörelse kom vi i kontakt med några begrepp som har med järnets framställningsprocess att göra, och jag ska här ge en kortfattad förklaring av de olika stegen i denna process.

För de norduppländska brukens del kom järnmalmen främst från Dannemora gruva. Malmen fördes till en hytta där den först rostades och *bokades* (krossades). Den varvades sedan med träkol i hyttans *masugn* där den hettades upp och slaggprodukter separerades från järnet. Det flytande järnet rann ut i en långsträckt form och stelnade till en järntacka som kallas *gös*, dessa kunde vara upp till 5 meter långa och väga mellan 800 och 1000 kg. Detta järn, som kallas *tackjärn*, hade dock en alltför hög kolhalt för att kunna smidas och därför måste den genomgå en s.k. *färskning*, som ägde rum vid hammarsmedjan.[9]

I vallonsmedjan fanns två härdar, en smältarhärd och en räckarhärd. Över den mycket varma smältarhärden bearbetades gösen bit för bit till mindre smältor. Dessa hamrades ut till stycken som sedan hettades upp igen. Järnet hade nu en reducerad kolhalt och kunde bearbetas vidare vid räckarhärden och hammaren för att smidas ut till stänger.[10] Hammarsmederna kallades *mästersmältare* och *smältardräng* respektive *mästerräckare* och *räckardräng*. Härdarna krävde ständig försörjning av kol vilket sköttes av en *goudjar* (en kolgosse) som arbetade under smederna.[11]

En förutsättning var alltså att det fanns träkol att tillgå. Denna framställdes i en *kolmila* bestående av ved som övertäcktes med granris, ljung, mossa och *stybb* (sönderdelad kol). Veden torrdestillerades under kolarens noga uppsyn eftersom milan kunde övertända. Processen tog 3 till 6 veckor.[12]

Denna verksamhet krävde också en mängd transporter. Ett problem med transporten av kol till bruken var att kolen skakade sönder längs vägen.[13] I dokumentationen av leveranserna anges därför mängder för både kol och stybb. Masugnarna var ofta belägna på andra orter än själva hammarsmedjan och det tunga tackjärnet drogs med hästar eller oxar. 1693 byggdes en väg mellan Lövsta och masugnen i Tobo som var den huvudsakliga tackjärnsproducenten. Stångjärnet i sin tur skeppades ner till Stockholm för vidare transporter ut i världen.

Bruksnäringen tar form

Det växer under 1600-talet fram en tredelad struktur, vars karaktäristik Einar Stridsberg tecknar i en avhandling om kolningens effekter för Hållnäsbygden.

---

[9] Hildebrand, K G. (1987) *Svenskt Järn*, s. 35–42.
[10] Hildebrand (1987), s. 52–54.
[11] *Nordisk familjebok*, 1800-talsutgåvan, webbversionen, s. 635 [2012-06-03].
[12] Hildebrand (1987), s. 85–87.
[13] Hildebrand (1987), s. 81.

Strukturens delar består av bergsbruk – bondemenighet – samhälle, mellan vilkas intressesfärer utvecklingen för denna region äger rum. Bergsbruken hanterar själva järnframställningen men är starkt beroende av bränsle till sina masugnar och härdar i form av träkol. Skogen blev därför en viktig del av denna näringsgren och bruksägarna blev uppbundna i en relation med bönderna i trakterna kring deras anläggningar. Skogresurser och andra frågor gällande järnhanteringen blev område för en noga reglering, eller en ”principstyrning” som Stridsberg kallar det, från samhällsmaktens sida. Under 1630-talet växer ett nytt ämbetsverk fram som senare får namnet Bergskollegium och som verkställer kronans politik i dessa frågor.

En tidig riktlinje för järnhanteringen blev att stångjärnsbruk skulle förläggas till skogsrika trakter i utkanten av bergslagsområdet där skogen ännu var oförbrukad. Masugnsbruk belägna i närområdet av gruvorna liksom själva gruvdriften skulle premieras i kolleveranser från de inre delarna av Bergslagen. Tanken var att man på detta sätt skulle säkra en kolförsörjning både för de tidiga stegen i processen och för det stångjärnssmide som sedan förädlade järnet till en slutprodukt. Uppdelning med masugnsbruk i Tobo och stångjärnshammare i Lövsta blev därför ett led i framgångarna för släkten de Geers verksamhet som snart låg längst fram i svensk järntillverkning.[14]

Lövsta bruks slutfas

I början av 1900-talet var järnsmidet vid Lövsta inte längre lönsamt. 1917 såldes bruksverksamheten till Gimo-Österby bruks AB och med i köpet följde den största delen av den mark som tillhörde bruket, medan själva herrgården förblev i släkten de Geers ägo. Det blev slutet på en närmare 300 år lång epok av järnbruk under släkten de Geer som med Stridsbergs ord innebar att ”[…] *en paternalistiskt präglad ägarattityd fick ge vika för* […] *strikt företagsekonomiska principer*”.[15] Denna förändring utgjorde sannolikt en ganska stor omställning för brukets arbetare. Hildebrand understryker ”[…] det betydelsefulla i att bruken som arbetsgivare till största delen hade att göra med icke-industriell arbetskraft och att uppgörelser om prestationer och lön var oskiljaktigt sammanvuxna med frågor om torp, arrenden, ägogränser och sådant".[16] Man fortsatte att producera stångjärn vid Lövsta bruk fram till 1926.

[14] Stridsberg, E. (1992) *Hållnäsbygden under kolskogsepoken 1626-1926*, s. 23–24; Hildebrand (1987), s. 81.
[15] Stridsberg (1992), s. 85, kursiv i original.
[16] Hildebrand (1987), s 100.

Beståndén

Handlingarna som förvaras på Leufsta Bruksarkiv kommer från flera bruk runt Lövsta. Då ägarförhållandena för bruken har skiftat över tid finner vi handlingar från dessa platser i flera olika arkiv. Under årens lopp har också vissa uppdelningar av materialet skett som gör att det idag finns handlingar även på andra institutioner. Jag ska här ge en översiktlig kartläggning av arkivbildarna och handlingarnas spridning över de olika arkiven. Jag kommer att nämna något om det material som inte finns vid Leufsta Bruksarkiv och jag ger också en kort beskrivning av arkivens förteckningar.

Handlingarnas spridning över olika arkiv

Vid institutionen förvaras ett exemplar av Bernt Douhans bok *Bruk i Uppland* som ger en sammanfattad historik och överblick på arkivbestånden för ett hundratal bruk. Redogörelsen för arkivbildarna vilar på uppgifter från Douhans bok och från de arkivbeskrivningar som vi finner i respektive förteckning.

Följande bruksarkiv förvaras på institutionen:

- Leufstaarkivet (79,9 hyllmeter), innehåller även handlingar från brukverksamhet i:
  Karlholm, Tobo, Åkerby, Hillebola, Västland, Strömsberg och Ullfors
- Leufsta bruk (28,6 hyllmeter)
- Tobo bruk (24 hyllmeter)
- Gimo bruk, inkl. Gimo bruks AB och Gimo-Österby bruks AB (167 hyllmeter)
- Rånäs bruk (36,9 hyllmeter)
- Vällnora bruk (18,4 hyllmeter)
- Österby bruk, inkl. Österby bruks AB (26 hyllmeter)
- Rungarns säteri (2,9 hyllmeter)

Lövsta bruk

Handlingar från 1630-talet fram till början av 1900-talet finns i ett arkiv som kallas *Leufstaarkivet*. 1917 säljs bruket till Gimo-Österby AB och de handlingar som uppkom under perioden fram till 1926 då verksamheten i Lövsta lades ner (samt vissa handlingar från tidigare år) bildar ett eget arkiv som heter *Leufsta bruk*. Under Lövsta bruks ledning fanns ett antal andra bruk som har haft en egen arkivbildning, men vars finanser i slutändan löd under baronen vid Lövsta (se uppställningen under Leufstaarkivet ovan). Man talar ibland om Lövstaverken, och tänker då kanske framförallt på Lövsta – Karlholm – Tobo.

En del av Leufstaarkivet finns sedan tidigt 1900-tal också hos riksarkivet dit det fördes av riksbibliotekarie E W Dahlgren för forskning. Innehållet i detta arkiv redovisas på sidorna 159–166 i *Bruk i Uppland* där det kallas Leufstaarkivet del 2. Denna del omfattar 18,2 hyllmeter, men bland handlingarna finns också sådant som hör till släkten de Geers övriga företagsamheter. Här finns bland annat anställningskontrakt för de valloner som invandrade till Sverige på 1600-talet. Vad gäller räkenskaper för Lövsta bruk finns bara några enstaka sådana i denna del, förutom räkenskapsböcker finns tre volymer som ska röra järnförsäljningen. Bland övriga handlingar rörande Lövsta finns också en volym med beteckningen *Gamla mantalslängder, markegångspriser, dagsverksskyldig, folkräkning, etc*.

Karlholms bruk

Karlholms bruk, som byggdes upp av baron Charles de Geer och stod klart 1735, hade tidvis en egen framställning av stångjärn förutom masugnsdriften med leveranser till Lövsta. 1880 skedde förändringar i tillverkningen då man övergick från vallonsmide till lanchashiresmide. Bruket följde med i försäljningen till Gimo 1917.

Den största delen av de bevarade handlingarna från bruket skänktes av Västlands hembygdsförening till Landsarkivet i Uppsala 1995 och omfattar 35 hyllmeter som täcker brukets verksamma period fram till 1938.[17] Kapital- och avräkningsböcker från tiden 1776–1870 förvaras dock i Leufstaarkivet och i detta arkiv finns också bokförda uppgifter om Karlholm under serien *Sluträkningar med flera handlingar 1730–1775* (vol. 278–305, 307–313). I Gimo bruks arkiv finns några få handlingar från tiden efter försäljningen samt vissa uppgifter om bruket i en för flera bruk gemensam bokföring. Handlingar rörande Karlholm finns också under Lövsta bruks F-serier.

Tobo bruk

En masugn anlades i Tobo 1676 av Louis de Geers son Emanuel. Detta bruk är nära sammankopplat med Lövsta, för här producerades en stor del av det tackjärn

[17] *Nationell arkivdatabas*, sökning på arkiv: Karlholms bruk [2012-06-04].

som sedan bearbetades till stångjärn vid hamrarna i Lövsta. Tobo bruk tillfaller Gimo-Österby AB efter köpet av Lövsta år 1917.

Karta 1. Vallonbruk i Uppland

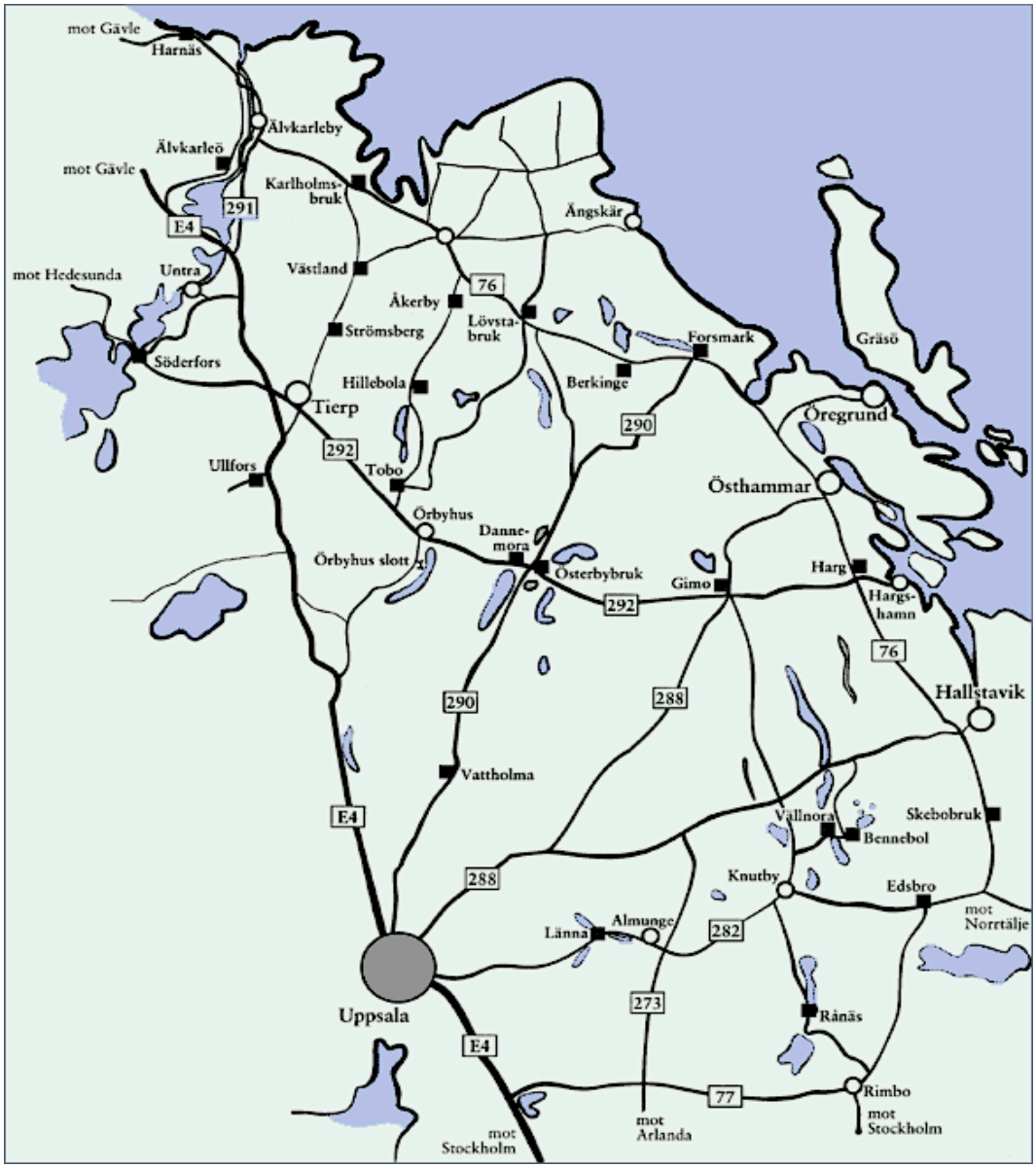

Källa: Boka Upplands webbsida >Karta över Vallonbruk i Uppland.

Den största delen av handlingarna finns i Tobo bruks egna arkiv som spänner från 1700-tal till 1900-tal och som alltså går tillbaka på två olika huvudmän. Här finner vi en väl bevarad bokföring med kapital- och avräkningsbok, och även journaler från 1736 och framåt.

I Leufstaarkivet finns bokförda uppgifter om Tobo bland de böcker som förs under serien med sluträkningar (vol. 271–306). För åren 1777–1870 finns dubbla

uppsättningar av kapitalböcker, den ena i Leufstaarkivet och den andra i Tobo bruks arkiv. Handlingar rörande Tobo finns också under Lövsta bruks F-serier.

Åkerby bruk

1699 förvärvar Charles de Geer detta bruk som ända fram till 1883 ligger kvar under Lövsta. Man tillverkade både tackjärn och stångjärn vid Åkerby bruk, men från slutet av 1700-talet med en förminskad produktionstakt. 1760 övergår man till manufaktur- och ståltillverkning. För en beskrivning av bestånden se nästa stycke.

Hillebola bruk, Västlands bruk, Strömsbergs bruk och Ullfors bruk

Dessa bruk förvärvas av Charles de Geer på 1730-talet. Hillebola hade både masugnsdrift och hammarsmide, men hammaren flyttas 1735 till Karlholm. Även Västlands hammarsmide flyttas och vid slutet av 1700-talet driver man endast en masugn. Strömsberg har både masugn och hammarsmide och utvecklas till en större anläggning. Ullfors driver en masugn. 1861 tillfaller dessa bruk Charlotte de Geer – dotter till den då nyligen bortgångne Carl de Geer (baron 1805–1861) – som låter dessa bruk uppgå i ett gemensamt företag som är känt som Strömsbergsverken.

Runt slutet av 1800-talet sker en förändring då man först lägger ner Hillebola och senare Västland. Man bedriver sedan masugnsdrift samt lanchashiresmide i Strömsberg och vallonsmide i Ullfors. Vi det här laget ägs bruken av släkten Wachtmeister och hamnar senare under Stora Kopparbergs bergslags AB. Därför finns den största delen av de handlingar som rör Strömsbergsverken under denna arkivbildare, som vid en sökning i NAD också går under namnet *Stora (Falun) (1200 –)*. Arkivet är i privat ägo.[18]

På Leufsta Bruksarkiv finns dessa bruks (samt Åkerby bruks) handlingar i Leufstaarkivet dels under respektive avdelning för varje bruk och dels i de avdelningar som benämns ”flera bruk och gårdar”. För dessa bruk gäller också att de redovisas i Lövsta bruks bokföring under konton i avräknings- och kapitalböckerna och i *Balanser och inventarier* under *Sluträkningar med flera handlingar 1730–1775*. Det finns även ämnesordnade handlingar rörande dessa bruk i Leufsta bruks arkivs F-serier.

Gimo bruk, Rånäs bruk, Vällnora bruk och Rungarns säteri

Gimo bruk är den egentliga arkivbildare som står bakom de handlingar som finns från Rånäs och Vällnora bruk, och efter 1917 Lövsta, Tobo och Karlholm, eftersom de då tillhörde Gimo-Österby bruks AB. Produktionen från dessa har i slutändan redovisats som en del av huvudbruket, men då bruken har fungerat som egna enheter med sin respektive bokföring presenteras de som egna arkivbildare.

[18] *Nationell arkivdatabas*, sökning på arkiv: Stora Kopparbergs Bergslags AB [2012-06-04].

Det sker också förändringar i ägandeskapet för Gimo bruk vilket syns i de tre arkivbildare som bildar titeln för Gimos arkiv: *Gimo bruk, inkl Gimo bruks AB och Gimo-Österby bruks AB*.

Gimo bruk arrenderades precis som Lövsta först av Welam de Besche och följer sedan samma utveckling – 1643 köps bruket av Louis de Geer. Vid Louis död 1652 tillfaller bruket sonen Stephan de Geer och förblir i familjens ägo fram till 1756 då det säljs till handelsfirman Jennings och Finlay som äger bruket utan aktiv drift fram till 1764.

Under nästa ägare – direktören för Ostindiska kompaniet och Jernkontoret Jean-Henry Lefebure – flyttas år 1774 en hammare till det nyligen förvärvade säteriet Rånäs, där man nu bedriver stångjärnssmide. Hammaren vid Rånäs fick sitt tackjärn från en masugn i Vällnora som bildar ett eget arkiv. 1805 sålde Lefebures änka bruken till sin måg Axel Didrik Reuterskiöld och dennes arvingar delar dem mellan sig. 1894 är dock Carl Leonard Reuterskiöld ensam ägare när han säljer Gimo och Rånäs till det som blir Gimo Bruks AB. Bolaget lägger samma år ner verksamheten vid Rånäs. Masugnsdriften vid Vällnora upphör några år tidigare.

Bolaget förvärvar 1914 Rungarns säteri, vars handlingar utgör en egen F-serie. Två år senare köper man Österby bruk och året därpå även Lövstaverken. Österby bruk arrenderas ut till Fagersta bruks AB 1927 och året innan läggs verksamheten vid Lövsta ner. Dessa uppköpta bruks handlingar förvaras inte i Gimo-Österby bruks AB:s arkiv, utan bildar fortsatt egna arkivbestånd som återfinns under respektive bruks arkiv. 1936 går Gimo-Österby bruks AB i konkurs och Korsnäs AB tar över bolagets tillgångar.

Beståndet i detta arkiv spänner från 1600-tal till 1900-tal, och är inte helt lätt att överblicka eftersom det inom en huvudserie kan förekomma handlingar från perioden före och efter bolagsbildningen. Det finns ett illustrerande glapp på 248 år mellan de två serierna GVa: Memorialböcker 1662–1668 och GVb: Memorialböcker 1917–1936. Vissa räkenskapsböcker redovisar uppgifter för flera bruk, då uppköpen av andra anläggningar innebar en delvis gemensam bokföring.

Österby bruk

Österby bruk är vid sidan av Lövsta bruk ett av de stora järnbruken i Uppland under 1600- och 1700-talen. Det följer samma utveckling som Lövsta och Gimo under åren 1626–1652. Bruket stannar i de Geers ägo fram till 1758 då det säljs till handelshuset Grill. Per Adolf Tamm köpte bruket 1801 och drev det fram till 1851 då det går i arv till flera ättlingar som från 1856 drev Österby och Strömbacka bruk under samma tak. 1876 omvandlas bruket till aktiebolag och köps 1916 upp av Gimo bruks AB.

Bruksdriften vid Österby arrenderades 1927 ut till Fagersta bruks AB som drev bruket ända fram till nedläggningen 1983. När Gimo-Österby bruks AB gick i konkurs 1936 följde arkivmaterial med bland de tillgångar som överläts på Korsnäs

AB. Arkivet delas sedan mellan Korsnäs och Fagersta, och Fagerstas del förvaras idag vid Landsarkivet. Denna del omfattar 245 hyllmeter med handlingar från 1600-tal fram till 1983 då bruket lades ned.[19]

De handlingar som finns på Leufsta Bruksarkiv härrör framförallt från tiden efter det att Österby bruk hade omvandlats till bolag och fram till Gimos upphandling, men handlingar finns även från tiden mellan Tamms bortgång och bolagiseringen. En stor del utgörs även av kapitalböcker (de första åren sammanslaget med avräkningar) som löper ända från 1761–1916. Avräkningsböckerna för Österby finns på Landsarkivet i Uppsala.

Förteckningarna

Det allmänna arkivschemat används för alla arkiv utom Leufstaarkivet. I det arkivet finns tre avdelningar – A: *Räkenskaper*, B: *Handlingar ordnade efter ort eller ämne* och C: *Övriga handlingar*. Volymnumren löper över en hel avdelning och tar inte hänsyn till underavdelningar, men underavdelningarna är att betrakta som serier. I Leufstaarkivet finns handlingar från flera bruk och i del A har man knutit underavdelningarna till de olika bruken, vilket redovisas i innehållsförteckningen. Volymnumret följer kronologin för räkenskapsböckerna från detta bruk – Hillebola bruks avräkningsböcker har t.ex. volymnummer 976–991, sedan kommer Tobo bruks kapitalböcker 992–1081. Några underavdelningar rymmer dock räkenskaper från flera bruk och en rad olika handlingstyper, kronologin i dessa är därför delvis uppbruten, dock med en allmän riktning i behåll.

I övriga arkiv finner vi räkenskapshandlingar i vanlig ordning under G: *Räkenskaper*. Men även handlingar förtecknade under D: *Register och liggare* är i de flesta fall att betrakta som räkenskaper. Ämnesordnade handlingar ligger under F men har vidare fått en egen lösning som beskrivs i kapitlet *Ämnesordnade handlingar*. Avdelningarna A: *Protokoll*, B: *Utgående handlingar* och E: *Inkomna handlingar* rymmer yngre handlingar från tiden efter det att Gimo och Österby bruk hade ombildats till aktiebolag. Dessa presenteras i korthet i kapitlet *Övrigt material*.

[19] För en beskrivning av denna del av Österby bruks arkiv, se Lindblad, E. (1999), ”Österby och Karlholm – en bruksanvisning”, s. 23–29.

Räkenskapsböckerna

Räkenskaperna består av ett antal serier med böcker som har haft olika funktioner i brukens bokföring. De två huvudsakliga böckerna är kapitalboken och avräkningsboken, som i vissa fall kallas för bruksbok och bondebok (se vidare s. 29). I artikeln ”Bruksräkenskaper i ekonomisk-historisk forskning” ger Kersti Ullenhag en koncis beskrivning av den övergripande strukturen hos räkenskaperna, som stämmer väl med de handlingstyper vi hittar i arkiven:

> Den samlade redovisningen av brukets verksamheter återfinns i en räkenskapsserie som kan ha namnet kapitalböcker eller huvudböcker. Serien rymmer årliga konton för var och en av brukets verksamheter. Bergverksåret löpte vid flertalet bruk från november till sista oktober. Bakom denna räkenskapsserie, som innefattar brukets hela verksamhet, ligger serier av avräkningsböcker, olika typer av journaler, memorial, special, och kassaböcker. I avräkningsböckerna återfinns enskilda konton för var och en som under året mottagit ersättning för utförda arbeten men också för personer, företag och inrättningar som haft ekonomiska transaktioner med bruket. Journalerna kunde vara av olika slag. I förekommande dagsverksjournaler bokfördes de individuella insatserna på exakta dagar och med angivelse om arbetets innehåll. I andra journaler bokfördes utgifter och utbetalningar dag för dag och i åter andra gavs detaljerad information om smidet. Det kunde finnas särskilda blåsnings- och smältningsjournaler.[20]

Avräknings- och kapitalböckerna är ofta försedda med register som ger oss en överblick över de konton som vi kan undersöka. För de stora bruken rör det sig om över hundra olika konton – t.ex. *Tobaks Conto, Färsk Fisks Conto* eller *Spik Sorters Conto.* Dessa konton redovisas på ett uppslag som har en debet- och en kreditsida på vilka brukets ekonomiska transaktioner förs in som poster med uppgifter om tidpunkt, transaktionens innehåll och vilken summa den gav upphov till. Om vi tänker oss att en summa rör en arbetares köp av spik så förs denna transaktion in på två konton – dels som en debitering av smedens konto och dels som en kreditering för bruket på *Spik Sorters Conto*.

I arbetarnas relationer med bruket är denna gång ganska tydlig mellan avräkningsboken och kapitalboken. Men den här typen av transaktioner hittas även på en mängd ställen inom kapitalboken. Ett konto som rör produktionen i en hammarsmedja kan även det uppvisa transaktioner med *Spik Sorters Conto* – då redovisas denna transaktion som en kostnad för stångjärnsframställningen vid hammaren, t.ex. som i kapitalböckerna för Lövsta på ett konto med namnet *Stångjärns*

[20] Ullenhag, Kersti. (2003) ”Bruksarkiv i ekonomisk-historisk forskning”, s. 113.

Omkostnings Conto vid Bruket. Bokföring av det här slaget kallas *dubbel bokföring* eller *dubbel italiensk bokföring* och kännetecknas alltså av att ”… varje notering sker på två konton, på det ena som *debitering* och på det andra som *kreditering*”.[21]

När det gäller de myntenheter som vi finner i böckerna kan man fästa uppmärksamhet på att det 1776 genomfördes en myntreform i Sverige. I räkenskaperna fram till 1776 redovisas summorna i *daler kopparmynt* och ören. Efter reformen kommer en period då man anger summan i två kolumner – en för kopparmynt och en för *speciemynt* som var beteckningen på den riksdaler av silver som infördes med reformen. Senare reformer sker 1855 då riksmyntet införs och 1873 då man övergår till kronan.[22]

Vilka uppgifter kan jag få ur räkenskaperna?

Användningsområdet för dessa böcker sönderfaller i två huvudsakliga delar. De kan användas för gårds- och släktforskning och de utgör också ett underlag för en ekonomisk-historisk forskning. Framställningen av räkenskaperna i denna vägledning gör nedslag i exempel som rör båda dessa delar, dock utan någon strikt uppdelning.

I dessa böcker finns inte själva brukets sammanlagda vinst redovisad utan böckerna utgör ett underlag för vidare beräkning av brukets ekonomiska ställning.

> Först och främst säger den ordinarie bruksräkenskapen ingenting om vad man fått för stångjärnet eller hur bruksföretaget, sett som en helhet, har gått under året. Detta var bruksägarens enskilda sak. De vanliga räkenskapsserierna var till för att upplysa om den löpande driften, de kostnader den krävt och det sätt varpå pengar och naturaprodukter hade disponerats inom dess ram.[23]

Denna beskrivning stämmer med de handlingar vi finner på Leufsta Bruksarkiv, i Österby bruks arkiv finns dock ett fåtal böcker som redovisar baron Tamms egna räkenskaper. Men kanske kan man bilda sig en viss uppfattning om försäljningen genom att studera en bok benämnd *Lövstaverkens järnsförsäljning 1752–1778* i Leufstaarkivet (vol. 191).

Vissa baroner hade säkert uppsikt över bruksräkenskaperna. Av instuckna lappar bland bladen framgår att Charles de Geer, baron på Lövsta åren 1730–1778, hade koll på vad som antecknades i böckerna. Det finns t.ex. kommentarer kring smedernas konton och rättelser av felräkningar.

Karl-Gustaf Hildebrand framhåller att de uppgifter som lämnas i räkenskapsböckerna bör användas med försiktighet. I all sin detaljrikedom kan böckerna framstå som en tydlig källa för en ekonomisk-historisk forskning. Men de värden som redovisas t.ex. vad gäller stång- och tackjärnstillverkningen kan inte ensamt

---

[21] *Nationalencyklopedin*, webbversionen, sökord: bokföring [2012-05-09].
[22] Lagerqvist, L O. (2011) *Vad kostade det? – priser och löner från medeltid till våra dagar*, s. 47-49.
[23] Hildebrand (1987), s. 63.

ge en bild av kostnadsläget, då olika faktorer spelar in som i slutändan gör dessa siffror svåra att bedöma.[24]

Räkenskaperna är försedda med hänvisningar till andra konton och ofta även till journaler och annan mer detaljerad bokföring såsom kassaböcker. Böckerna utgör sammantaget en väv av sammanlänkningar. I bestånden finns dock luckor som gör att vi inte alltid kan följa denna hänvisningsstruktur. I nästa avsnitt görs en beskrivning av hur stångjärnsframställningen redovisas i räkenskaperna, med exempel på hur man kan följa hänvisningarna mellan olika konton. Jag ska också ge ett exempel ur avräkningsboken där de enskilda arbetarnas konton kan följas med upplysningar om deras ekonomiska situation.

Förutom uträkningarna, som ger en inblick i omfattningen av olika delar i verksamheten, kan man få information om brukets utveckling genom särskilda konton för projekt som förs en kortare tid – t.ex. *Nya Contoirs Byggnadens Conto* som förs mellan 1787–1789 i Lövsta bruks kapitalbok. På samma sätt vittnar också räkenskaperna om en händelse som inträffade 1795. I kapitalboken detta år finns ett *Windfälls Conto* som redovisar den mängd skog som röjdes till följd av en väldig storm som drabbade trakten. Röjningen kan följas i 16 år!

Stångjärnsframställningen i räkenskaperna

Genom att undersöka några konton ska jag försöka ge en bild av de olika leden i stångjärnsproduktionen. Exemplet nedan är hämtat ur kapitalboken och avräkningsboken för 1781 i Leufstaarkivet (vol. 371–373). Det finns en mängd olika poster som kopplas samman vad gäller stångjärnets omkostnader, och följande redogörelse kan bara ge en glimt av denna detaljerade bokföring.

En kedja av händelser redovisas

Räkenskapernas hänvisningsstruktur gör att vi kan följa en kedja av händelser bakåt från det konto som slutligen redovisar brukets disponering av stångjärnet – *Stångjärns Conto General.* Detta konto visar hur järnet har använts, det mesta går till handeln i Stockholm men man använder också en del vid bruket.

Nedan ser vi att stångjärnstillverkningen redovisar poster för debitering från fem konton (figur 1). Summan av dessa poster utgör den sammanlagda kostnaden för tillverkningen av stångjärnet, i kapitalboken (bild 1 och 2) ser vi vilka siffror det rör sig om. På högersidan redovisas mängden producerat stångjärn först i antal stänger och sedan i antal *skeppund* angett i *stapelstadsvikt*. Skeppund var under 1600-talet det mått man använde vid uppvägningen av järnet vid stapelstäderna, t.ex. Stockholm som var en exporthamn. 1 skeppund motsvarar 136 kg. En kvar-

[24] För en ingående diskussion om hur man tolkar bruksräkenskaper, se Hildebrand (1957), s. 437-451.

dröjande idé från medeltiden, som innebar att handelsmännens vidare transportkostnader till förbrukningsorten räknades in i priset för varor, gjorde att man skiljde mellan stapelstadsvikt och den vikt man mätte upp vid bruket. För denna vikt – *bergsvikt* kallad – lade man på 2 *lispund* och den motsvarade då 149,6 kg.[25] På kreditsidan i kapitalboken räknar man om den uppmätta bergsvikten till stockholmsvikt (bild 2).

Figur 1. Kostnadsöversikt

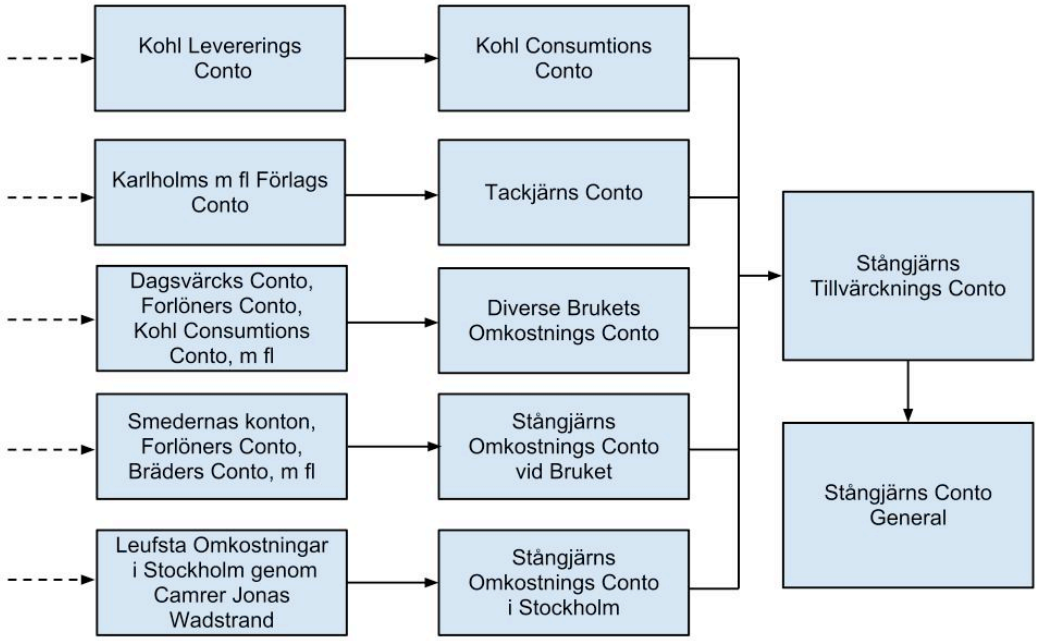

Källa: Hildebrand (1987), s.66–67, bearbetad.

Debetsidans konton (bild 1) redovisar i sin tur andra kostnader under sina respektive uppslag i kapitalboken. *Kohl Consumtions Conto* leder oss vidare till *Kohl Levererings Conto* (bild 3) där vi finner listat alla de bönder som har levererat kol till Lövsta under året. Vi får här också information om vilken andel kol som bruket själv producerar. Detta konto hänvisar till böndernas konton i avräkningsboken där vi kan se hur stor andel av deras inkomster som utgjordes av kolningen för Lövstas räkning. *Tackjärns Conto* har poster för Karlholm, Tobo, Hillebola och Västlands bruk som alla hade en masugnsdrift och levererade tackjärn till Lövsta bruk. Posterna går till något som kallas förlag, t.ex. *Karlholms Bruks Förlags Conto* eller *Tobo Bruks Förlags Conto*. Med förlag menas att bruket fick ett förskott i kontanta medel från huvudbruket som sedan kvittades mot leveranserna av tackjärn. Om man vill få en uppfattning om kostnaderna för tackjärnsframställningen så får man gå till dessa konton som visar kapitalets rörelse mellan enheter-

[25] Tingström, B. (1972) *Svensk numismatisk uppslagsbok*, s. 323.

na. Bakom förlagskontona finns egna serier med kapital- och avräkningsböcker och i dessa kan vi få vidare upplysningar om åtgången av malm och kolanvändningen för arbetet i masugnarna.

Diverse brukets omkostnings konto rymmer poster för en stor mängd olika kostnader. Sådant som dagsverken och transporter (*Forlöners Conto*) redovisas här, och om vi går till dessa konton finner vi även under dem redovisat en lista över dem som har utfört sådana uppgifter. *Kohl Consumtions Conto* dyker upp här igen eftersom behovet av kol fanns på flera ställen inom bruket.

Även *Forlöners Conto* dyker upp på nytt under *Stångjärns Omkostnings Conto vid Bruket* – transporter utgjorde en stor del av omkostnaderna för järnet. På samma konto hittar vi också kostnaderna för smedernas arbete vid hammaren, och omkostnader vid denna såsom bräder, oljor och lim. Här hittar vi också en del hantverkare, t.ex. tunnbindaren Olof Knapp som har fått betalt för en *Kohl Tunna,* en *Vatt Tunna för Hammaren* och en *Murar Balja* eller skräddaren Johan Wellander som har gjort en *klädning för Contoirs Gåssen*. En post som hänvisar till Hjulmakaren Jacob Hübinetts konto angående en reparation vid hammaren är försedd med kommentaren: ”Kåst och Logement för Bälgmakaren Sporrong uti 14 1/2 Dygn under Hammar Bäljors Reparation samt fram och åter resor till de andra Bruken a 3 1/2 daler”. Hübinette hade alltså en fordran hos bruket för denna omkostnad som han hade fått stå för.

Stångjärns Omkostnings Conto i Stockholm redovisar endast ett fåtal poster som rör handeln med järn i Stockholm. Posterna härleder från *Leufsta Omkostningar i Stockholm genom Camrer Jonas Wadstrand* på vars kreditsida dessa kostnader specificeras. Wadstrands konto rymmer mycket, men för stångjärnets del rör det sig om poster för avlöningar till skeppare och dragare.

Smeden Michel Gilliam

Genom att följa bruksboken kan man få en bild av hur arbetarna vid bruken framlevde sina liv. Jag gjorde ett nedslag på en smed i en bruksbok för att se vad jag kunde hitta för information om just denne man.

I bruksboken från 1775 redovisades ett konto för mästerräckaren Michel Gilliam. Som räckare arbetade han i hammarsmedjan med att smida ut järnet till stänger. Men vem är Gilliam? Hur gammal är han? Och hur länge har han arbetat vid bruket?

I de böcker som kallas *Balanser och inventarier* (vol. 271–338) finns band som innehåller mantalslängder för arbetarna på de de Geerska bruken runt Lövsta, och dessa anger hur många personer som ingår i ett hushåll. Två av dessa insprängda mantalslängder har skrivits av och finns som häften på Leufsta Bruksarkiv. De år som finns avskrivna är 1749 och 1762 och dessa har försetts med register som gör det lätt att hitta den person man söker. Jan Olsson, som har sammanställt

Bild 1. Stångjärns Tillvärcknings Conto, debet

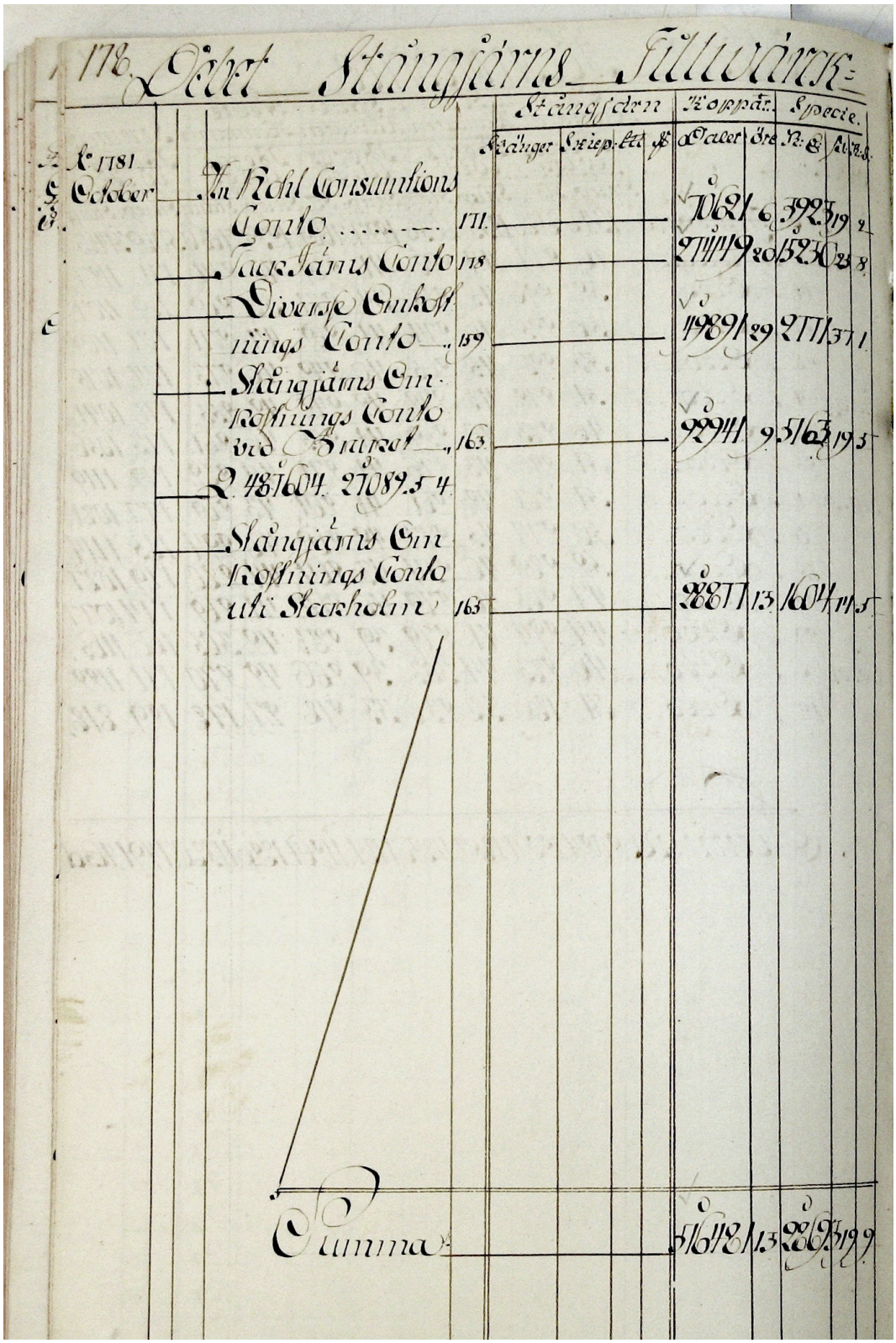

			Stångsdrn				Kopparär.		Specie.		
			Skäppor	Skiep.	Lit	℔	Daler	Öre	R:d	Rd	R.S.
1781 October	In Kohl Consumtions Conto	171					70621	6	3925	19	2
	Tackjärns Conto	118					27111/9	20	1523	23	8
	Diverse Onkostnings Conto	159					11989	29	277	37	1
	Stångjärns Omkostnings Conto vid Brutet	163					22941	9	5163	19	3
	2 487604. 27089.5 4										
	Stångjärns Omkostnings Conto uti Stockholm	163					28677	13	1604	11	5
	Summa						51611/8	13	28393	19	9

Kolumnerna visar vilka konton som belastar stångjärnstillverkningskontot, hänvisningsnummer till dessa, och vilken summa det rör sig om. Vi ser att sluträkningen är gjord i oktober, enligt ett s.k. brutet räkenskapsår. Här ser vi också att myntreformen 1776 är genomförd, vi befinner oss i en period där summorna anges i både kopparmynt och silvermynt (specie).

Bild 2. Stångjärns Tillvärcknings Conto, kredit

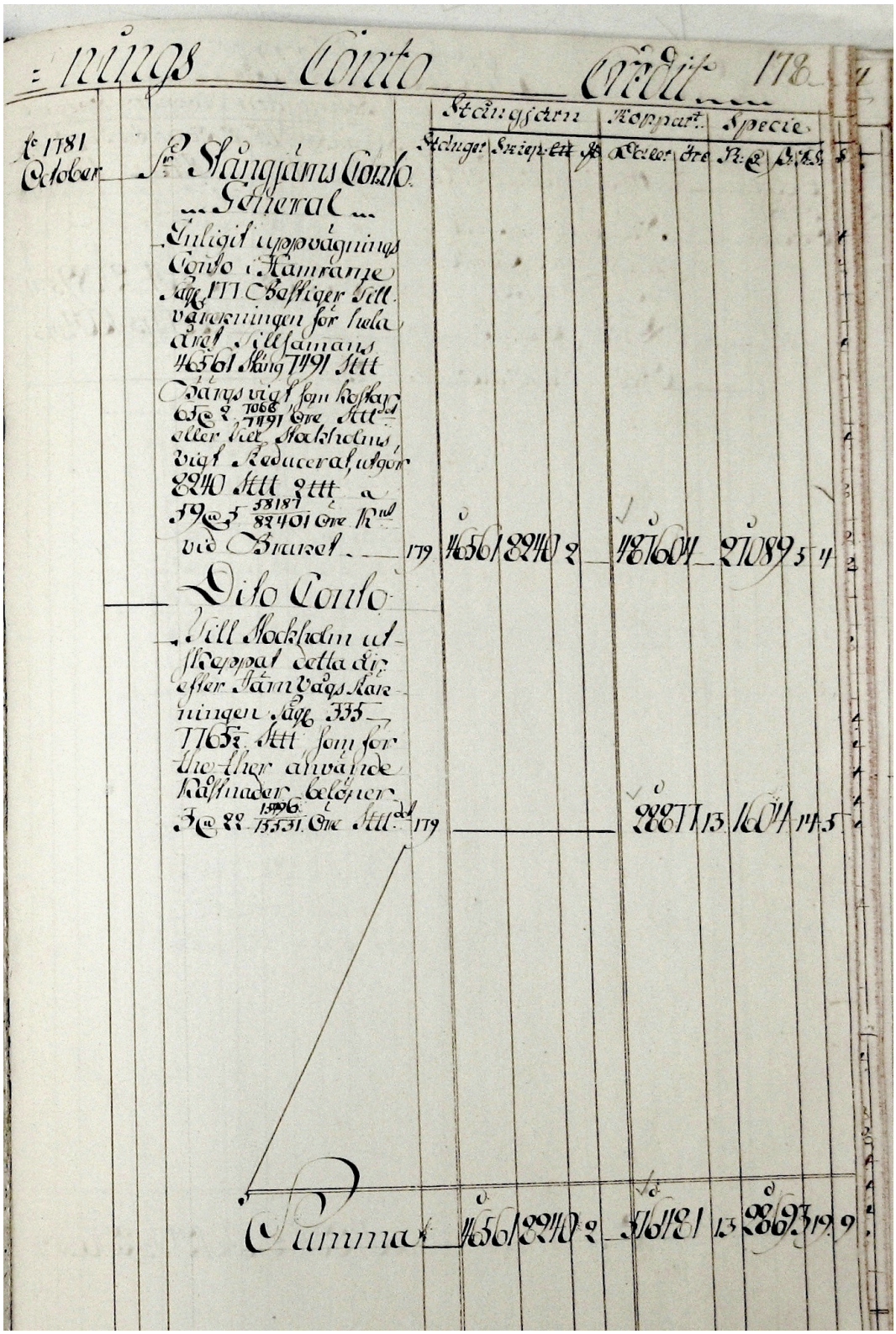

På denna sida ser vi de tillgångar som tillverkningskontot har i form av producerat järn. Texten förklarar vilken vikt som har uppmätts och vilket pris man får detta i Stockholm. Måttenheten är skeppund och man anger vikt i bergsvikt och stapelstadsvikt – den vikt man mäter upp vid vågen i Stockholm.

Bild 3. Kohl Levererings Conto

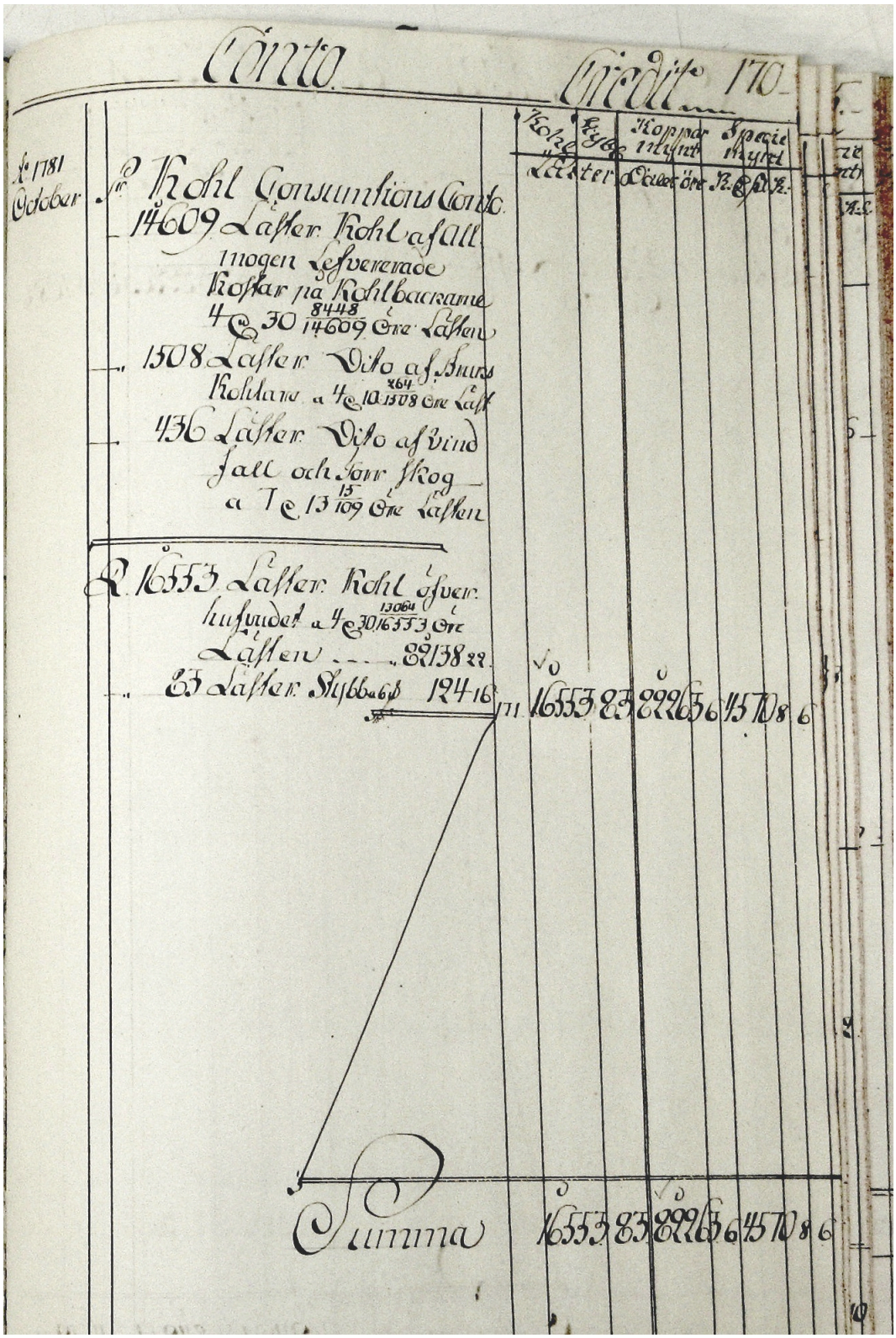

På kreditsidan förs kolen in som en debitering av Kohl Consumtions Conto. Mängden kol anges i läster. En läst motsvarar ca 2m^3.

materialet, har i mantalslängden från 1749 också tillfört uppgifter om födslar, bortgångar och hälsotillstånd för några år framåt i tiden. I denna längd finner vi flera personer med namnet Michel Gilliam, men yrkestitlarna ger en vägledning om vilken som är ”vår” Gilliam, det finns nämligen en räckaredräng med det namnet vilket skulle stämma bra tidsmässigt med den Gilliam som står som mästerräckare längre fram.

När det gäller de större vallonsläkterna i Uppland finns dessa väl beskrivna i häften som har givits ut av *Sällskapet vallonättlingar* och en del av dessa finns att tillgå vid Leufsta Bruksarkiv, bland annat för släkten Gilljam men även för släkterna Martinell, Bossard, Hubinette och Tillman (häftena kan beställas från sällskapet). Varje familj är representerad i en tabell där man får uppgifter om föräldrar och barn med hänvisningar till andra tabeller. Ur tabell 576 får jag uppgiften att Michel Gilliam är född 1720 och att han har flera barn, bland dessa finns sonen Jakob.[26] När jag går tillbaka till bruksboken finner jag Jakob omnämnd på faderns konto (bild 5). Då han ingick i hushållet, redovisades hans hjälpsmedslön under fadern. I tabellen finns ingen uppgift om Michel Gilliams dödsår, men av bruksboken för år 1806 framgår att han inte längre är vid livet eftersom hans konto för det här året står som *Mästerräckaren Michel Gilliams Enka*. Året efter Michel Gilliams bortgång har sonen ett eget konto som räckardräng.

Yrket går i arv

Inom en släkt som hanterade järnet i hammaren var det vanligt att sönerna ärvde faderns yrke. De började på enklare poster som unga, och tillbringade inte sällan hela sitt yrkesliv vid samma arbetsplats. När Michel dyker upp i bruksboken som goudjar 1742 är han redan 22 år, vilket kan tyckas märkligt med tanke på att detta är en enklare uppgift i smedjan. I det här fallet får jag återigen hjälp från tabellerna i släkthäftet, där man om fadern kan läsa att denne arbetade som mästerräckare, men att han dog redan vid 42 års ålder i lunginflammation.[27] Vid den tiden var Michel bara nio år gammal och hade alltså inte hunnit skolas till räckare under fadern.

Vid eftersökningar bakåt hittar jag hans farfars, räckaren Matthias Guilliaum, konto från 1683. Matthias var i sin tur son till räckaren Tossainct Guilheame, som värvades från Liège och kom till Lövsta 1629.[28] Yrket har alltså gått i arv sedan tiden för vallonsmedernas etablering i Lövsta, och Michel Gilliam för också yrket vidare till sin son.

---

[26] Geber, S, Lindblom, K & Olsson, J (2006), *Två hundra år med vallonsläkten Gilljam (Guillaume)*, s. 48.
[27] Geber, m.fl. (2006), s. 44.
[28] Geber, m.fl. (2006), s. 6.

Hur man följer balansräkningen för Gilliams konto

På debetsidan (bild 4) i avräkningsboken för 1781 summeras de uttag som Gilliam gör ur magasinet. Då hänvisningar görs till journaler som inte finns bevarade så kan vi vid den här tiden inte veta exakt vad han tar ut, vi ser endast vilken summa som belastar hans konto. Men det finns några poster som visar vad hans kostnader rör sig om, såsom *Bräders Conto*, *Spik Sorters Conto* och *Kalks Conto*, samt de skatter han måste betala – *Kronoräntor* och *Påskpenningar* (kyrkskatt).

Kolumnerna på sidorna visar alltså längst till vänster vilken månad och dag avräkningen har skett, sedan själva innehållet i det som belastar eller utökar hans tillgångar. Efter denna finns en kolumn med nummer som leder till det aktuella kontots uppslag i kapitalboken och ibland också avräkningsboken, eller till sidor med uppgifter som har förts i journaler. Sist ser vi den summa som på debetsidan läggs till hans skulder, och på kreditsidan till hans tillgångar, vid den här tiden dubbelt redovisat i kopparmynt och längst till höger i speciemynt. Högst upp på kreditsidan (bild 5) finns den ingående balansen från förra året – en fordran på bruket om 88 daler och 26 öre. Efter denna läggs poster för Gilliams inkomster till. Under *Stångjärns Omkostnings Conto* summeras den lön som Gilliam får för den mängd järn han har producerat, och även lön för hans son – hjälpkarlen Jakob. En del av lönen anges såsom *winpenningar* – de inflyttade vallonerna skulle egentligen få en viss del betalt i vin, men problem med transporter uppstod och bruket betalade istället ut en motsvarande summa i kontanta medel.[29] På kreditsidan finns även poster för *byggningsjärn* och *byggningspenningar* vilket sannolikt syftar på reparationsarbeten vid hammaren (jfr *byggningsvecka* – ett vid järnbruken årligt avbrott för översikt av anläggningarna).[30]

Gilliam hade alltså en ingående balans på 88 daler och 26 öre, och under året har hans utgifter varit lägre än hans inkomster. Mellanskillnaden blir 196 daler och 9 öre, vilket redovisas på debetsidan som hans balans inför kommande räkenskapsår. Den kommer då, precis som på detta uppslag, att finnas högst upp på kreditsidan. Om det hade rört sig om en skuld till bruket skulle årets balans ha förts in på kreditsidan och nästa år hade den återfunnits högst upp på debetsidan.

En mångfald av räkenskapsböcker

Vi ställs i dessa arkiv inför räkenskapsböcker med en mängd olika namn. Följande avsnitt syftar till att reda ut några av de beteckningar som vi stöter på.

[29] Thörnvall (1986), s. 65.
[30] *Nordisk familjebok*, 1800-talsutgåvan, webbversionen, s. 1405 [2012-05-17].

Bruksbok, huvudbok, avräkningsbok och kapitalbok

Avräkningsboken är uppdelad på de som hade arbetsuppgifter direkt vid bruket och de bönder som på olika sätt var knutna till bruken genom leveranser och dagsverken. För tiden fram till början av 1800-talet används beteckningen bruksbok och bondbok, sedan bara avräkningsbok men med samma uppdelning i två olika band.

Det tidiga materialet i Leufstaarkivet är inte helt lätt att överblicka eftersom det i många fall rör sig om fragment ur serier som inte har bevarats, men också för att beteckningarna på dessa böcker kan variera. Hildebrand förtydligar att:

> […] kapitalbok och avräkningsbok egentligen är delar av en och samma räkenskap. Mot denna bakgrund är det helt naturligt, att man särskilt i tidigare 1700-tal ofta har nöjt sig med en enda bok, som varit kapital- och avräkningsbok på en gång. […] De böcker det här gäller ha i regel beteckningen ”X bruks bok” eller helt enkelt ”bruksbok”; det vore frestande att kalla dem ”enkla bruksböcker” eller någonting sådant, om inte ordet bruksbok också vore namn på en sorts avräkningsbok. En lika villsam beteckning, som ibland ges åt detta slags böcker, är ”huvudbok”.[31]

Det som beskrivs här gäller också för andra arkiv, t.ex. Österby bruks arkiv där vi i serie GIa först finner den ensamma bok som Hildebrand beskriver, och inom samma serie sedan ser en övergång till kapitalbok. Avräkningsböckerna efter detta skifte förvaras i Österby bruks arkiv på Landsarkivet i Uppsala.

I Leufstaarkivets förteckning ser man att kapitalböckerna börjar år 1776 och även här föregås de av böcker med beteckningen bruksbok. Övergången är dock inte helt klar i alla avseenden. Vissa konton löper sömlöst vidare mellan de två serierna, *Leufsta Herrgårds Hushålls Räkning* redovisas t.ex. på samma sätt före och efter 1776, men byter namn från *Räkning* till *Conto* i kapitalboken. Sådana konton som gäller stångjärnstillverkningen verkar däremot tillkomma.[32]

De böcker som går under namnet *Balanser och inventarier* och som står förtecknade under serien *Sluträkningar med flera handlingar 1730–1775* (vol. 268–351), innehåller sammandrag för olika kostnadsområden och kan nog även till viss del ses som föregångare till kapitalboken, dock med ett annat upplägg. Böckerna, som ibland kallas *Sluträkningar*, löper från 1742–1775 och redovisar uppslag över tackjärn och stångjärn. Att serien slutar 1775 indikerar att något sker med bokföringen vid årsskiftet. I dessa böcker finner vi återigen *Leufsta Herrgårds Hushålls Räkning* och även andra konton upprepas, vilket visar att denna serie är något svår att placera i räkenskapernas struktur. Mantalslängden fortsätter vidare från sluträkningarna till kapitalboken och finns i denna fram till 1809 då den upphör.

[31] Hildebrand (1957), s. 438.
[32] Leufstaarkivet, Del A: vol. 266, Bruksbok 1775; vol. 354–355, Kapitalbok 1776, del 1 och 2.

Bild 4. Gilliams konto, debet

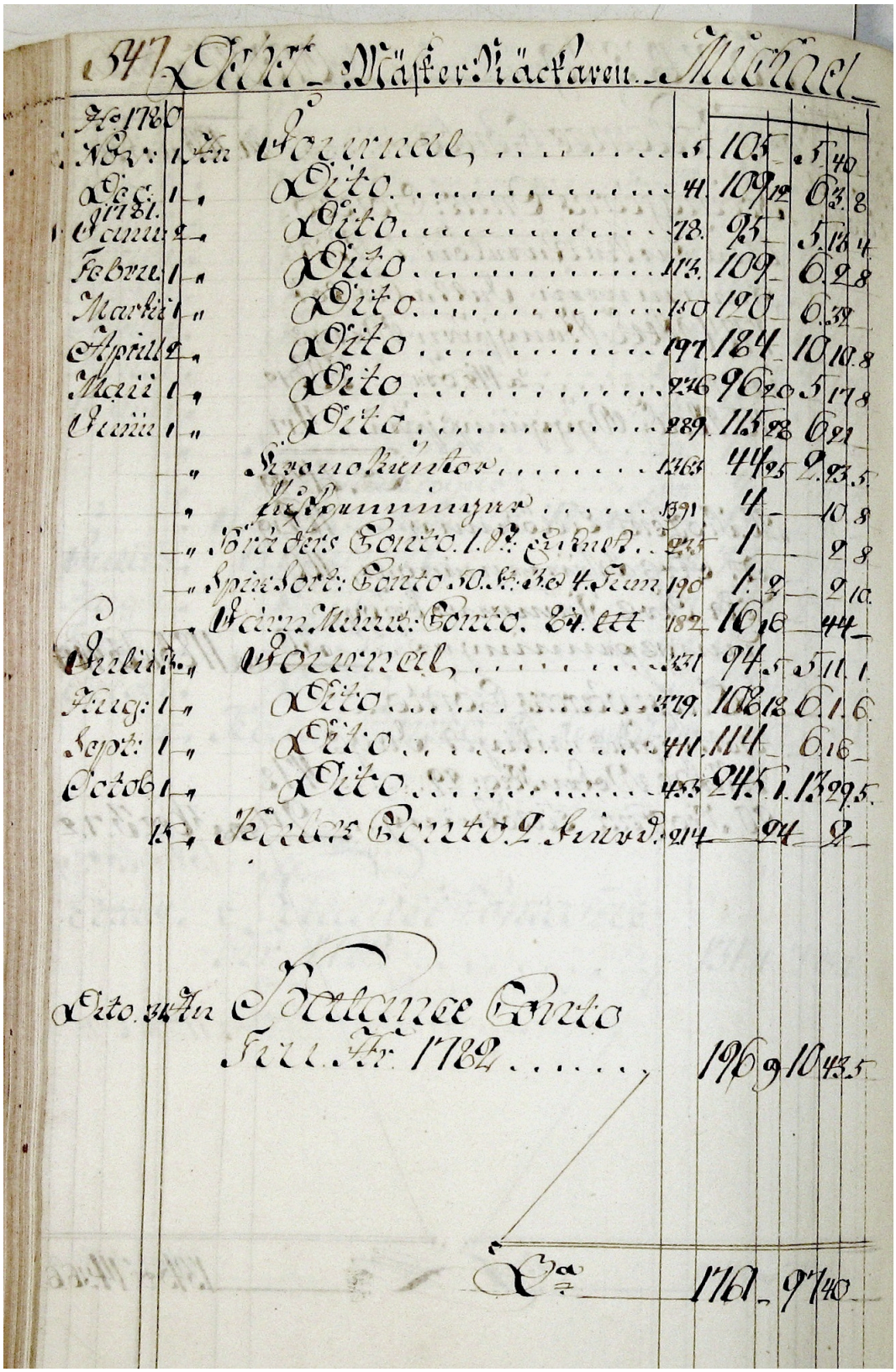

Michael Gilliams konto i bruksboken vid Lövsta bruk från år 1781. På debetsidan ser vi Gilliams utgifter för året, han har t.ex. plockat ut järn för 16 daler och 6 öre. Vi ser också den balans som han för vidare till kommande räkenskapsår – en tillgång på 196 daler och 9 öre.

Bild 5. Gilliams konto, kredit

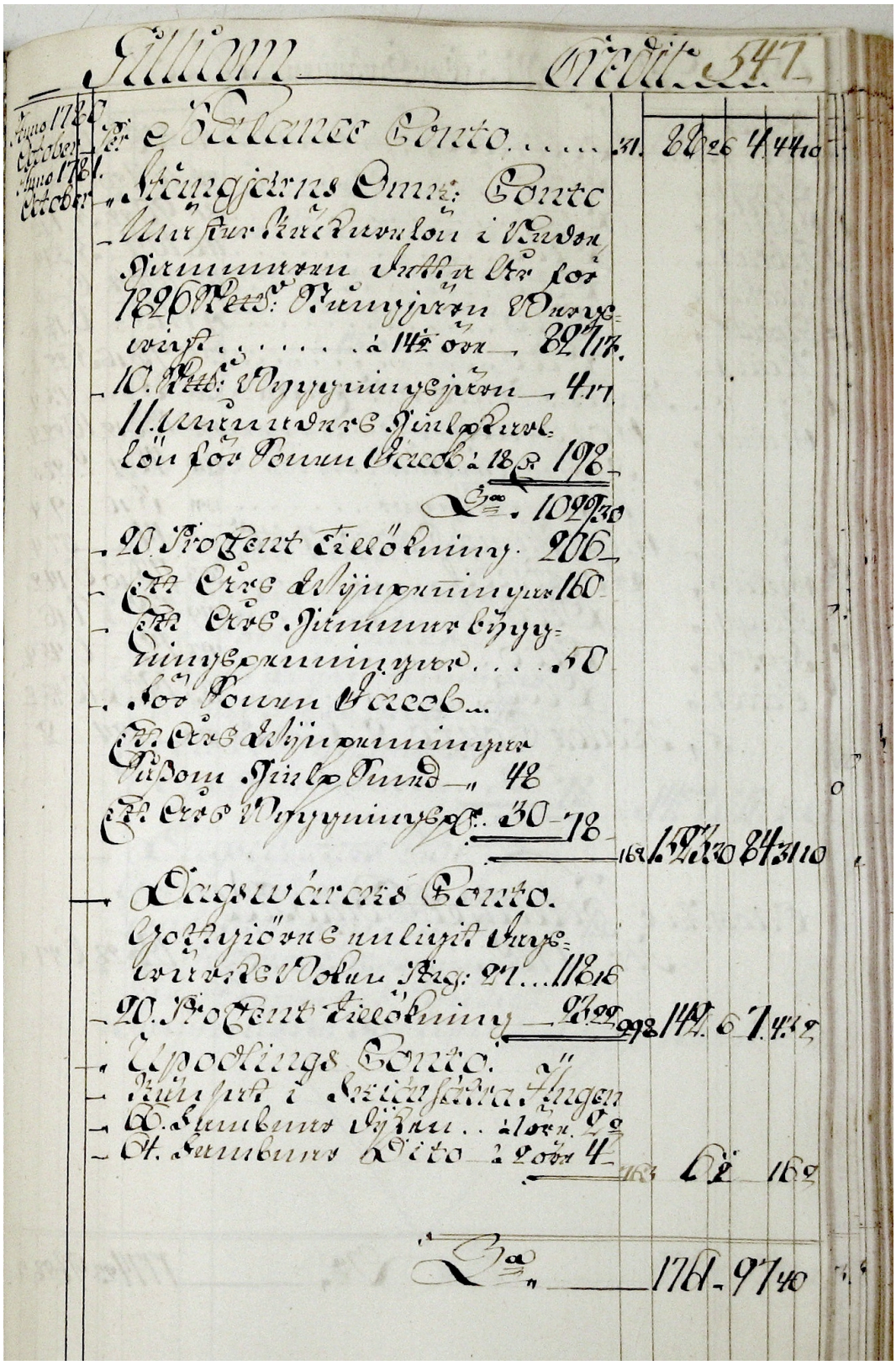

Kreditsidan redovisar den lön som Gilliam erhåller för sin produktion, och här hittar vi också sonen Jacobs lön som hjälpkarl.

Liggare och dagsvisa anteckningar

Det finns en mängd olika liggare och journaler i arkiven, som tillhandahåller ”ett snabbt och enkelt sätt att komma rakt på själva verksamheten”.[33] Namnen på dessa säger nästan alltid vad det är frågan om – t.ex. smidesjournal, dagsverkesliggare, kollevereringslängd och forselbok. För den som vill skapa sig en mer detaljerad bild av arbetsinsatserna erbjuds här stora möjligheter.

Erik Nydahl framhåller i en vägledning för Graningeverkens arkiv att man för de stora bruken kan finna jordbruksliggare av olika slag som kanske inte direkt förknippas med järnbruk.

> I en tid långt innan det blev allmänt hos ”vanliga bönder” med kontroll och bokföring av återkommande åtgärder i jordbruket utgör arkivalier från brukens mönsterjordbruk en viktig källa till den dåtida boskapsskötseln och odlingen, t.ex. provmjölkningsjournalerna för avelscentertävlingarna olika år. […] Idag kan journalerna ge viktig information till forskaren. Det kan handla om triviala frågor som vad korna hette eller hur mycket de mjölkade, men också om helhetsanalyser av gårdsverksamheten, t.ex. kornas laktationskurvor och livslängd, utfodringen, vallens och såddens avkastning och produkternas förädling och avsättning. På samma sätt kan man ställa frågor till de listor och förteckningar som handlar om sågning eller smide.[34]

I Gimo bruks arkiv hittar vi kreatursbeståndsliggare från 1797 och framåt, utfodringskladdar mellan 1883–1914, och några provmjölkningsjournaler från tiden kring sekelskiftet 1900.

Proviantbok, kassabok och journal

Som vi såg tidigare fanns det ett glapp i hänvisningsstrukturen från avräkningsbok till journal i Leufstaarkivet. Men på andra håll hittar vi mycket av den här sortens räkenskaper. Under 1600-talet, finns några få proviantböcker (vol. 66) bevarade från Lövsta. Dessa redovisar uttag av sådant som salt, råg och sill mm, som de arbetande vid bruket gör i magasinet. I Gimos arkiv finner vi proviantböcker från sent 1600-tal och här löper de vidare i en längre serie som går över i kassaböcker (serie GIVc). I Tobo bruks arkiv är de inledande böckerna från 1700-talets mitt en blandning mellan kassabok och proviantbok (serie GIVa), där vi på samma sätt kan följa uttag och andra affärshändelser månadsvis. Runt sekelskiftet 1800 delas dessa upp i var sin serie, och proviantboken kallas nu journal.

Det rör sig i dessa böcker om en kronologisk redovisning av brukets transaktioner, till skillnad från den systematiska uppställning som vi såg i kapital- och avräkningsböckerna.

---

[33] Nydahl, E. (2008) *Forskarhandledning över Graningeverkens arkiv*, s. 15.
[34] Nydahl (2008), s. 15.

Gatubodsräkningar och inventarier

För Lövsta finns också några böcker benämnda *Gatubod räckning* (vol. 67–68) för åren 1654–1655 och senare från 1705–1735. Här är det fråga om mer avancerade varor som köptes för kontanta medel i en bruksbod. Konton för gatuboden finner vi senare även i kapitalboken. Längre fram i tiden, från sent 1800-tal och fram finns separata arkiv för brukshandeln i Lövsta och Gimo (se webbsidan och förteckningar).

Gatubodsräkningarna berättar om en utvecklad handel med varor från avlägsna delar av världen. Vidare ger dessa längder en ingång om man vill undersöka de personer som handlade vid boden vid denna tid, och det behöver då inte endast röra sig om de arbetande vid bruket eller bygdens folk. Madam Anna Schröder i Gävle har t.ex. ett konto vid boden 1716, där vi kan se att hon bland annat har köpt 20 st svarta taftband à 1 1/8 daler kopparmynt (vol. 67b).

Inventarieförteckningar ger också en bild av livet vid bruket och finns ofta insprängda i kapitalböckerna, där man kan hitta inventarielistor för olika delar av bruksverksamheten. I 1759 års *Balanser och inventarier* hittar jag ett inventarium över inspektorns bostad. Bland det som räknas upp finns:

I Lilla Hörn Kammaren
1 St: Fransösk Säng Gardiner af Cassian
1 St: Bollster med långkudde, af Danziger wahr
2 St: Små Örnegott, af Wäsgiöthe wahr
1 St: Stoppat Cattuns Täcke
2 par Fönster gardiner af grönt Rask
1 St: Bord med täcke, af grönt Cassian
1 St: Nattduks Spegel med Oliveträds rahm
2 St: Lähnstolar med Ryssläders Säten[35]

I Leufstaarkivet finns även inventarier i de ämnesordnade handlingarna (vol. 32, 39, 40 och 65) och på flera ställen i övriga arkiv finns separata inventarieböcker under avdelning G.

[35] Leufstaarkivet, Del A: Vol. 288, Balanser och inventarier 1759.

Ämnesordnade handlingar

De ämnesordnade handlingarna är förtecknade under avdelning F i alla arkiv utom i Leufstaarkivet, där man finner dem under avdelning B som rymmer två serier – *Handlingar ordnade efter bruk eller socken* och *Handlingar ordnade efter ämne*.

I Gimos arkiv finns handlingar i två olika F-serier med många ämnesindelningar. Ett yngre material som framförallt rör Gimo bruks AB (bildat 1894) och Gimo-Österby bruks AB finns i serien FIb och sträcker sig fram till 1936 då brukets verksamhet upphör. Denna tidsangivelse ger dock inte en helt rättvis bild. Vissa ämnen i denna serie sträcker sig bakåt till 1870-talet och juridiska handlingar för denna period finns också i serie FIa. Denna senare serie har förtecknats på ett särskilt sätt och rymmer handlingar ända ner till 1500-talet. Serien utgör en del av ett material som löper över flera arkiv och som är placerat i en egen avdelning med ett hundratal svarta lådor. De handlingar som förvaras här förtecknades på 1920- och 1930-talen och bygger på en då redan befintlig struktur som hade uppkommit vid Gimo, där man förvarade handlingarna i hyllor med fack.

Leufsta bruks arkiv följer på samma sätt denna struktur med två olika serier. I Österby bruks arkiv finns, förutom handlingar från fack, även 8 volymer under serien FII: *Tillkomna handlingar*. För Rånäs bruk och Rungarns säteri finns endast handlingar från facken, medan det för Tobo och Vällnora bruk saknas egna serier av ämnesordnade handlingar – dessa bruk behandlas i avdelningarna för Lövsta respektive Rånäs.

Juridiskt material

Den största delen av materialet från facken rör juridiska frågor kring sådant som ägandeskap för skog, mark och gårdar, avtal med bönder angående arrenden eller reglering av bruksverksamheten i olika avseenden såsom dammbyggen, mängden tillåten järnproduktion eller utformning av stämplar.

En del av dessa handlingar är lagfarter såsom köpebrev och bytesbrev, därför kan här också nämnas att Leufstaarkivet har en serie fastebrev från perioden 1597–1899, som är förtecknade under avdelning C: *Övriga handlingar*. Lagfarterna kan vara en källa för gårds- och släktforskning, eftersom man i dessa handlingar hittar beskrivningar av platser och personer.

Bland handlingarna finns också utdrag ur domboken, som kan ge vissa upplysningar. I ett utdrag från 1910 som rörde vattenrätten vid Karlholms bruk (fack 708, nr. 146 d), hittade jag t.ex. en lång redogörelse för bakgrunden till målet. I denna gjordes bland annat en rekapitulering av historiken för flera bruk runt Lövsta.

De ämnesordnade handlingarna är den del av arkivet där vi kommer brukspatronernas förehavanden närmast, inte sällan i tvister med bönder eller i ärenden med olika myndigheter såsom Järnverket, Bergskollegiet eller Kammarkollegiet.

Bild 6. Ämnesordnade handlingar

Förteckningen över ämnesordnade handlingar

Som redan har nämnts bygger förteckningen av det material som förvaras i de ”svarta lådorna” på ett system med fack. Det är inte volymerna (de svarta lådorna) som får en numrering i den här delen av arkivet. De nummer som finns i förteckningen hänvisar till de fack som handlingarna härrör ifrån. En volym kan innehålla flera ”fack” och ett ämne kan löpa över flera volymer. Det finns totalt 752 fack i ett hundratal lådor, och numreringen spänner över flera arkivbildare – Rånäs bruks handlingar finns t.ex. i fack med nummer 601–680, därefter tar Leufsta bruks handlingar vid med nummer 681–752.

De ämnesordnade serierna är många och därför har man stor glädje av den noggranna förteckning som upprättades på 1920- och 1930-talen, som ger en överblick över handlingarna i dessa serier. Här framgår själva uppdelningen av handlingarna på olika ämnen med hänvisningar till fackens nummer. Vi har också möjligheten att gå vidare i ett utökat register som redovisar varje handling med en kort sammanfattning av dess innehåll. Handlingarna är separerade i akter med nummer, och när flera handlingar ingår i en akt görs ibland en underindelning – a, b, c osv.

Genom att studera dessa register kan forskaren göra sig en ganska klar bild av handlingarna under ett ämne, vilket sparar tid. För den som inte behärskar äldre handstilar, erbjuds här också en möjlighet att ändå till viss del undersöka materialet. Förteckningen är även försedd med ett person- och ortsnamnsregister som i dessa avseenden ger oss vidare möjligheter att överblicka detta rika material. Här får vi hänvisningar till både fackets och aktens nummer.

I skrivande stund gör Leufsta Bruksarkiv en genomgång av förteckningarna och lägger upp dem i sin helhet på webbsidan. Ämnesindelning samt person- och ortsnamnsregister finns redan att tillgå där under avdelning F i respektive arkiv.

Bild 7. Ärenden i olika akter

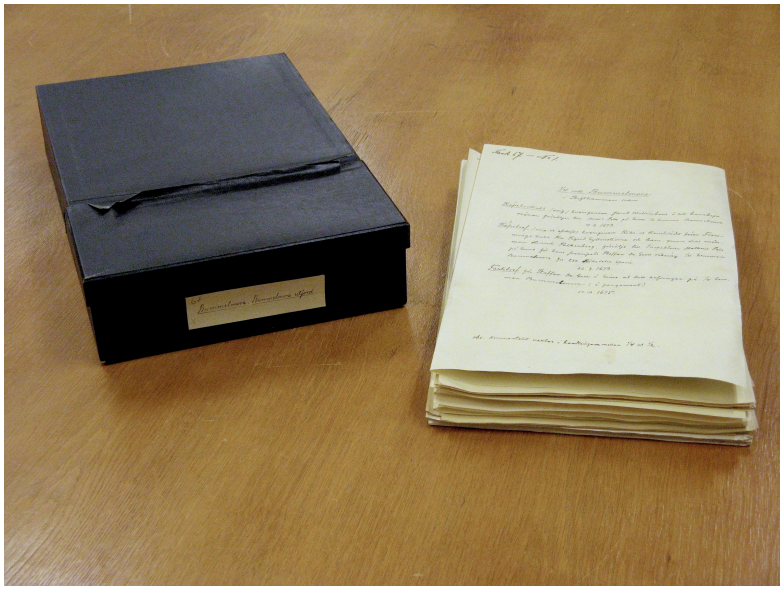

Gårdar, hemman och socknar

En stor del av materialet rör ägandefrågor. Förutom nämnda köpe- och fastebrev kan man t.ex. följa tvister som rör rätten att bruka skog och mark, och som har gett upphov till domslut och protokoll från rättsliga förhandlingar. En annan handlingstyp är den husesyn som upprättades i samband med försäljning och byten av gårdar, ett slags besiktningsprotokoll som fördes då en fastighet bytte ägare.

Den här typen av handlingar finner vi under det omfattande ämnet *Hemman och lägenheter*. Ett hemman var en indelning av mark utifrån vilken en skattesats beräknades, och denna term möter vi på många håll i arkivet. När hemman styckades upp i mindre delar angav man storleken som delar av ett mantal, som exemplet ur avräkningsboken här nedan visar. Detta har sin grund i att skatteberäkningen byggde på mantal (vars fulla form är hemmantal), som i den här kontexten syftar på ett mått beräknat på jordens avkastningspotential. 1 mantal motsvarar 1 hemman, men vi ser ofta uppdelningar i mindre lotter.[36]

Bild 8. Konto för bonden Johan Johansson

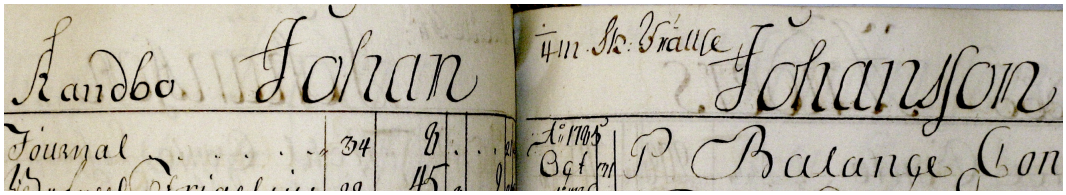

Överst på uppslaget i bondeboken från 1786 får vi information om den gård eller by som bonden bor i. Mellan för- och efternamn ser vi en notering om storlek och typ på det hemman som bonden brukar – 1/4 m Sk:Frälse. (en fjärdedels mantal skattefrälsehemman).[37]

Vi hittar flera olika typer av hemman bland handlingarna:

Skattehemman syftar på sådana hemman på vilka bönderna själva ägde jorden och betalade skatt till kronan. Dessa kan också gå under beteckningen kronoskattehemman (ej att förväxla med av kronan ägda kronohemman).[38] Bruken kunde ha affärer med skattebönder, och när man talar om köpkol är det kol från dessa bönder som man syftar på.

Frälsehemman är beteckningen på sådana hemman som låg under adelns ägor och som därför var privilegierade på så sätt att dessa var ”frälsta” från skatt till kronan.[39] Bönder som brukade sådana hemman arrenderade jorden av bruket och kallas ibland för landbönder eller brukare.

Frälseskattehemman avser frälsehemman vars äganderätt har sålts till en bonde men där adeln erhåller rätten till den skatt som åligger hemmansägaren.[40] I avräkningsböckerna har jag även funnit beteckningen bruksskattehemman som sannolikt kan föras till denna kategori.

Skattefrälsehemman är skattehemman för vilka kronan har överlåtit skatterätten till en enskild person.[41]

---

[36] Flensburg, E G. (1922) *Advokaten. juridisk rådgivare och formulärbok*, s. 264–265.
[37] Leufstaarkivet, Del A: vol. 392, Bondebok 1786.
[38] Flensburg (1922), s. 257–259.
[39] Flensburg (1922), s. 258.
[40] Flensburg (1922), s. 258.
[41] Flensburg (1922), s. 258.

Avräkningsboken kan också vara en ingång till gårdar, framförallt för Lövstaverken där man överst på uppslagen för böndernas konton finner information om var de bedriver jordbruk – vi får namn på gård eller by, storlek på hemmanet och information om dess status vad gäller ägarförhållanden (bild 8). För byar är det svårare att avgöra vilken gård det rör sig om, eftersom det finns flera. Från 1816 och fram ger dock avräkningsboken även information om gårdsnummer.

När man letar efter gårdar bland handlingarna är det hemmanet man utgår ifrån. *Lägenheter* syftar på torp och mindre boställen ”som icke blivit ’i mantal satta’”.[42] I registret för de handlingar som står förtecknande under *Hemman och lägenheter*, anges vilken socken som dessa ligger under, vilket kan vara till hjälp om man vill gå vidare till kartor eller kyrkböcker.

Karta 2. Socknar i Uppland

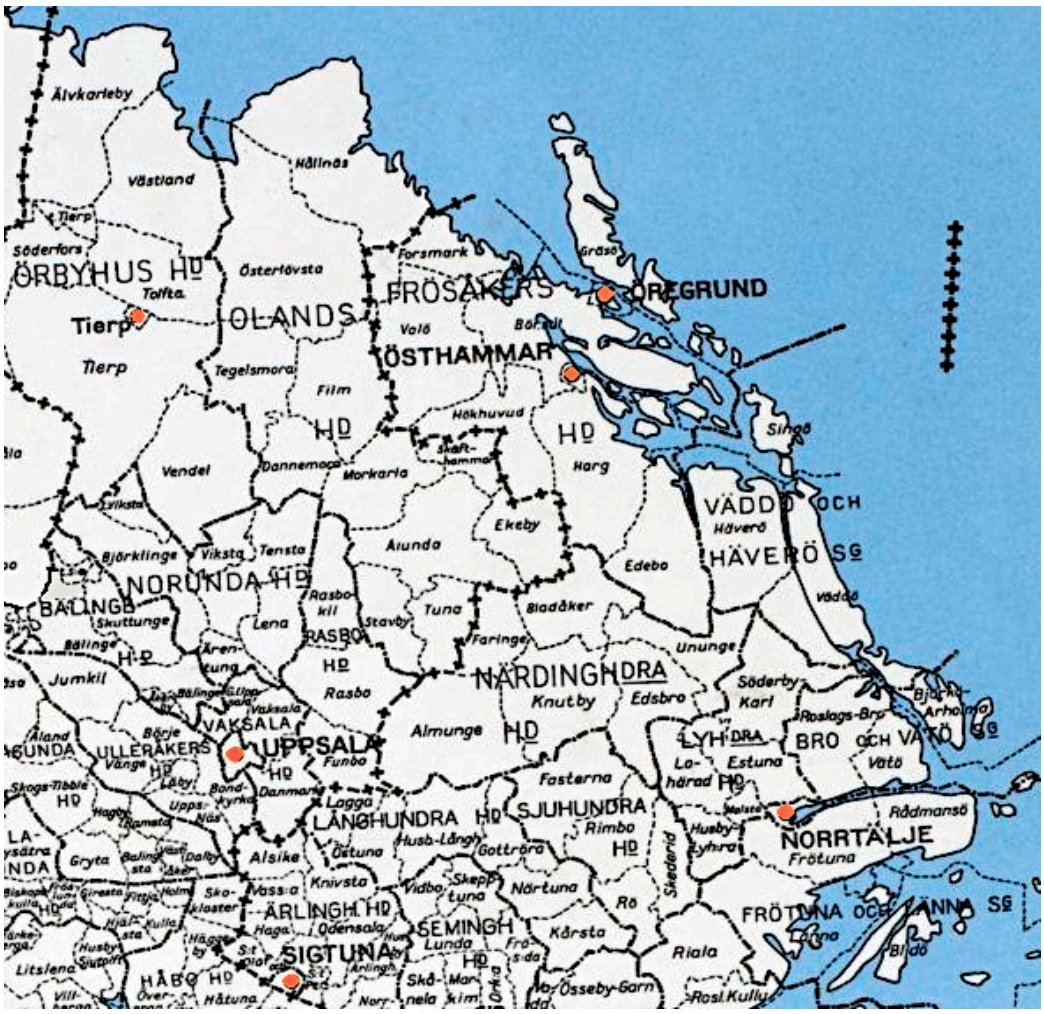

Källa: Upplandia.se – en webbplats om Uppland >Församlingar.

[42] Flensburg (1922), s. 265.

Kartor

På Leufsta Bruksarkiv förvaras 530 kartor.[43] En stor andel av dessa har fungerat som ett underlag i regleringen av hemman och skogstrakter, det finns t.ex. kartor över rågångar (gränsdragningar mellan egendom). Men det finns också kartor som ger en bild av de byar och gårdar som fanns i trakten och som ofta hade relationer med bruken.

Bland de handlingar som Gimo förvärvade i samband med upphandlingen av Österby bruks AB och Lövsta bruk fanns kartor och ritningar.[44] I arkivet hittar vi därför handlingar av denna typ förtecknade under Gimo Bruk, men det rör sig alltså om material för hela den region som denna vägledning behandlar.

Kartorna kan sökas i separata pärmar där socknarna är indelade under olika flikar. För de socknar som är representerade i kartböcker finns längst fram i pärmarna ett register över de hemman som lyder under bruken, med en hänvisning till aktuella sidor i boken. De övriga separata kartorna återfinns sedan på ett förteckningsblad med Gimo Österby bruk som arkivbildare. För de större kartorna finner vi en bild på kartan och en förstorad detalj på karthuvudet som ger information om kartans uppkomst och innehåll. Ibland har man gjort detaljbilder för byar och andra intressanta utsnitt.

De kartor som finns i arkivet är främst från 1700-talets andra hälft och framåt. För Lövsta, Karlholm, Tobo och Österby sammanhörande socknar finns kartböcker, en för respektive bruk. Dessa är författade i början av 1900-talet och ger flera detaljerade uppslag med olika tematiska anmärkningar för varje hemman. Den som vill leta vidare i kartmaterial rörande dessa trakter kan gå vidare i Landsarkivets i Uppsala omfattande kartavdelning. Där finns bland annat skogskartor, och där förvaras också de kartor som hör till Karlholms och Österby bruks arkiv.

I en text om Gimo nämns en karta som täcker upp större delen av de bruk som denna vägledning behandlar, och som kan vara intressant för den som vill se ett tidigare material:

> Från 1641 finns i Stora Kopparbergs arkiv i Falun en översiktskarta ”Thaula Geographica Öffwer Wässland, Forsmark, Löffsta, Åkerby, Hilleboda, Österby och Ortala tillika med andra småbruk.” […] Kartan är kopierad 1699 och detta exemplar finns bland Riksarkivets

[43] Av dessa tillhör 226 stycken *De Geers Arkiv* som beskrivs på s. 46.
[44] Ritningarna behandlas på s. 46.

Upplandskartor. […] Kartan 1699 visar ”Gimå” bruk med ”Gimåsjön” och tillflödet till Olandsån. En masugn finns strax nedanför dammen och på norra sidan av tillflödet ligger ”Gimå by” markerad av 4 bondgårdar. I ån finns också 1 mjölkvarn och 1 hammarsmedja. Denna nedre hammare fanns inte 1641 utan byggdes först 1649.[45]

Att följa en gård genom arkivets olika delar

I de föregående kapitlen har jag gjort en genomgång av de olika delarna av arkivet, med några nedslag bland handlingarna. I detta kapitel vill jag, med anknytning till kartorna, ge ett exempel som visar på möjligheten att ta sig mellan de olika delarna. För gårdsforskning kan handlingar från de olika delarna av arkivet bli aktuella, vilket exemplet här nedan kommer att ta fasta på. Jag ska leta mig fram efter information rörande gården Bummelmora.

När det gäller gårdar så kan person- och ortsnamnsregistret för de ämnesordnade handlingarna vara en första ingång. I registret för Gimo bruk finner jag handlingar i fem olika fack, men den största delen av materialet ligger under fack 67 som rymmer handlingar endast för Bummelmora och Bummelmora utjord. I detta finns 18 akter med handlingar som rör detta hemman. De äldsta handlingarna från 1673 och 1675 ger oss information om Stephan de Geers förvärv av Bummelmora, bland annat i ett fastebrev på pergament. Längre fram i tiden kan vi följa hur gården växlar arrendator och i kontrakten får vi information om villkoren för arrendet. I *Ämnesregister till år 1920 förtecknade handlingar (F1a)* för Gimo bruks arkiv, redovisas innehållet summariskt och vi får en överblick över denna utveckling. Jag citerar här några av dessa sammanfattningar för att ge en bild av vilka handlingstyper som finns när det gäller hemman och gårdar.

Akt 9, Handling 1:

Bytesbref, hvarigenom Brukspatronen Jean Lefebure Å Gimo bortbyter till Bonden Olof Ersson i Risinge skatterättigheten till hemmanet 1/4 mtl frälseskatte Bummelmora, mot det att han bekommer Olof Erssons egendom 2/7 mtl frälseskatte i Risinge

20/2 1779

Handling 2:

Lagfartsprotokoll med 3:ne uppbud å Bummelmora 9/3 1779

Handling 3:

Särskild överenskommelse rörande ofvanstående byte, bestående hufvudsakligen deri att Olof Ersson finge disponera den på Bummelmora egor belägna utjorden Skrifvarängen kallad, mot

[45] Bergqvist, B. (1981), ”Gimo Bruk från 1615–1756”, s. 14.

det att Bruksegaren behöll en viss skogstrakt, hvarjemte Olof Ersson vore skyldig att utgöra tjenstbarheter till Gimo Bruk i kolning m.m.

20/2 1779

Handling 4:

Lagfartsprotokoll rörande denna öfverenskommelse 9/3 1779

Akt 10, handling 1:

Lagfartsprotokoll utvisande, huruledes Erik Olsson genom byte åtkommit 1/9:del af 1/4 mtl Bummelmora

9/2 1795

Handling 2:

Köpebref, hvarigenom Per Olsson försäljer till brodern Erik Olsson sina 2/9:delar i 1/4 mtl Bummelmora

14/1 1800

Handling 3:

Lagfartsprotokoll rörande detta köp 23/2 1801

Handling 4:

Lagfartsprotokoll angående Olof Olssons och Anders Olssons försäljning till brodern Erik Olsson af 4/9:delar i 1/4 mtl Bummelmora

23/2 1801

Handling 5:

Fastebref för Erik Olsson på förestående köpta 6/9:delar och hans ärfda 2/9:delar eller 8/9:delar i 1/4 mtl Bummelmora

23/2 1802

Akt 12, handling 1:

Köpebref, hvarigenom Erik Olsson och hans hustru sälja hemmanet till sönerna Olof Ersson och Erik Ersson samt deras hustrur emot lifstide undantag och förmåner

27/1 1823

Handling 2:

Lagfartsprotokoll rörande detta köp 13/2 1823

Handling 3:

Domboksutdrag angående ofvannämnda lifstidsundantag 14/2 1823

Handling 4:

> Fastebref för Olof Ersson och Erik Ersson på 8/9:delar i frälseskattehemmanet 1/4 mtl Bummelmora
>
> 20/5 1824

Akt 13, handling 1:

> Köpekontrakt och köpebref, hvarigenom Erik Ersson och Olof Ersson samt deras hustrur försälja till Majoren Axel Didrik Reuterskiöld å Gimo 1/4 mtl frälseskatte Bummelmora om 1 öresland jemte dertill hörande Skifvarängen om 1 öresland
>
> 18/5 1824

I jordeboken för Gimo Bruk år 1796 kan vi läsa följande under Bummelmora:

> 1/4 mantal frälseskatte om 1 Öresland under Gimo Bruk, utgöres ägaren deraf enligt med Bruket inngånget byte mot en Hemmans del i Risinge och uprättat Bytes bref uti evärdliga tider i årlig Ränta 30 Läster kohl, i stället för Ränta efter kronones Jordebok [...].[46]

Gården är sedan de Geers köp ett frälsehemman med arrenderande brukare. Det först citerade sammandraget visar att det sedan byts bort till Olof Ersson i Risinge, och det talas om att Ersson övertar skatterättigheten för 1/4 mantal Bummelmora. Detta ska läsas som att Bummelmora nu får formen av ett frälseskattehemman, vilket framgår av jordeboken. Eftersom det rörde sig om ett frälseskattehemman hade alltså bruket rätt till den skatt som skulle ha betalats till kronan, och i jordeboken räknas sedan de naturaprodukter och arbetsinsatser upp, som egentligen skulle ha betalats men som ersätts med kolleveranser. 30 läster kol motsvarar ca 60m^3.

I akt 9 handling nr. 3, ser vi de villkor som upprättas för Olof Ersson när han byter till sig Bummelmora. När Erik Olsson i flera led åren 1795–1801 förvärvar gården, övertar han dessa skatteplikter. Fortfarande i en skogsjournal från 1896 hittar vi kolleveranser från Bummelmora, men vid det här laget är Bummelmora återigen i Gimos ägor, vilket framgår av det sist citerade registerutdraget. År 1879 säger man upp den bonde som då brukar hemmanet, för att själv ta över jordbruket. De yngsta handlingarna är ett antal torparekontrakt från 1890-talet för Bummelmora Nr. 1 och 2. Det kan finnas stora tidsmässiga glapp mellan handlingarna, så om man vill följa gårdens ägare och brukare år för år hittar man dem i avräkningsboken.

Vi uppfattar genom dessa handlingar något av den struktur som präglar relationen mellan bonde och bruk under flera århundraden. Bönderna som brukar ett frälseskattehemman är bundna till bruket genom kolleveranser och dagsverken. Bruken var måna om att få fram kol ur skogen (som inte räknades in i taxeringen av ett hemman, men som var en del av det), och det var långt mycket förmånligare

[46] Den här volymen är ännu inte förtecknad.

att skaffa fram denna via frälseskattebonden än att köpa kol från fristående skattebönder som hade en annan relation till bruket.

Bild 9. Karta över Dannemora Bergslag år 1701

Bummelmora hittar vi ovanför S:et i Skjefthammar.

I det juridiska materialet får vi också uppgiften att Bummelmora låg i Skäfthammars socken. Om vi vill ta reda på om platsen finns upptecknad på en karta letar vi alltså under fliken för Skäfthammar i kartförteckningen. I det här fallet finns det en specifik karta för Bummelmora, men man kan också leta efter gården på en mer översiktlig karta för att få ett begrepp om hur den ligger i förhållande till Gimo. Utsnittet ovan är från Jacob Brauns karta över Dannemora Bergslag 1701.[47]

Olof Lindbergs karta över från 1762 över vad som då fortfarande är frälsehemmanet Bummelmora är försedd med hänvisningsnummer till en informationstext.[48] Den redogör bland annat för hemmanets olika jordlotter (som här kallas lägenheter). Vi får information om jordmånen – nr. 3 är *Klaperblandad Swartmylla* och nr. 6 *Moolera* – och texten beskriver också de olika *rör* (uppmärkningar) som avgränsar hemmanet mot intilliggande ägor (bild 10 och 11).

[47] Gimo bruk, inkl. Gimo bruks AB och Gimo-Österby bruks AB, JI: Diverse och oidentifierat, vol. 17.
[48] Gimo bruk, inkl. Gimo bruks AB och Gimo-Österby bruks AB, JI: Skäfthammars sn, vol. 10.

Bild 10. Karta över Bummelmora frälsehemman

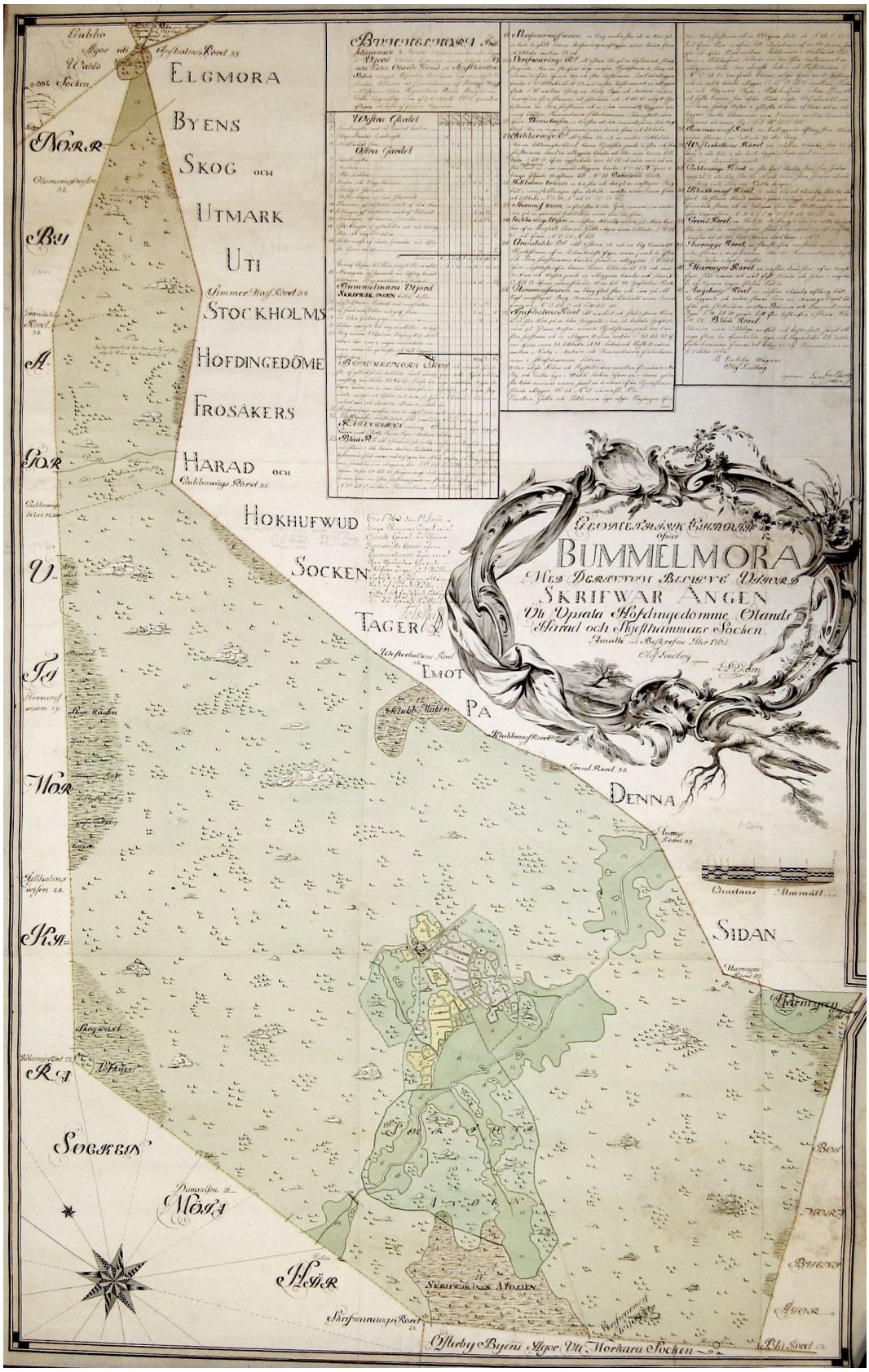

Kartan är ca 120x170 cm.

Bild 11. Bummelmora gård

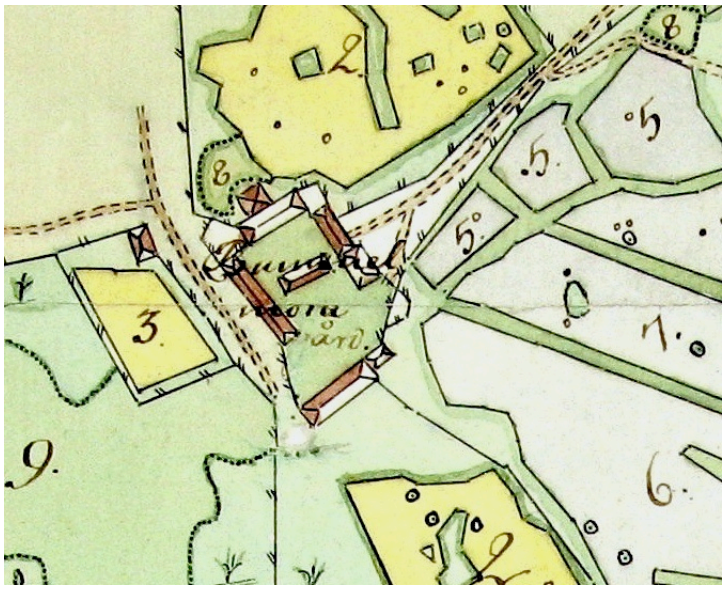

Bummelmora har kanske varit föremål för rättsliga förhandlingar, för på en blank yta mitt på kartan finns en senare ditskriven notis:

> År 1765 den 19 Junii, å Laga Dommar Tinget med Olands Härad, är thenna Geometriske Charta öfwer Bummelmora ägor med then thärunder hörande Skrifvar ängen wid Rätten upwist, och såsom oklandrad, af Härads Rätten gillad och fastställd, Betygar På Härads Rättens wägnar Joh: Pfeiff

Övrigt material

Aktiebolagens handlingar

Bokföringen förändras inte i någon större utsträckning över tid, det är först i slutet av 1800-talet, under Gimo bruks AB:s och Gimo-Österby bruks AB:s ledning, som vi ser att det tillkommer nya typer av serier. I kapitlet *Bestånden* redogjorde jag för Gimos upphandlingar av Österby bruks AB och Lövstaverken.

Med bolagiseringarna följde ett förändrat ekonomiskt styre med bokföringshandlingar som inte skiljer sig nämnvärt från vår tids. Exempel på sådana är avlöningslistor, rescontralistor, månadsrapporter och huvudböcker.

Från denna tid finns också en systematiskt bevarad affärskorrespondens, dels i serier med inkomna handlingar (E), och dels i kopieböcker över utgående brev (B). Till bolagsformen hör också styrelsemöten och stämmor. I arkiven finns protokoll från Gimo bruks AB:s grundande 1894 till dess upphörande som Gimo-Österby bruks AB 1936. Protokoll finns även i Österby bruks arkiv, från 1876 då bolaget grundades och fram till 1914.

Ritningar och De Geers Arkiv

De ritningar vi hittar på Leufsta Bruksarkiv härrör framförallt från perioden 1850–1920, med fokus på de tre sista decennierna av 1800-talet. Ritningarna rör tekniska anrättningar, tillbyggnader, torp och vattenreglering. Generellt gäller att dessa finns i en serie under Gimos arkiv (83 st).

Vi hittar även 71 ritningar som har förts till Leufstaarkivet, varav 25 stycken har planats och utgör en fortsättning på Gimos serie (nr. 84–109). Dessa är dock ej införda som en avdelning under Leufstaarkivets egentliga förteckning, då detta material också går under beteckningen *De Geers Arkiv*, som är ett släktarkiv med handlingar från 1800-talet. Detta arkiv består av 118 volymer samt, förutom ritningar, 226 kartor i mindre format över trakter kring Hållnäs, Leufsta, Tobo och Karlholm.

Ett 30-tal ritningar och skisser, bland annat Isak Gustaf Clasons ritningar över biblioteket i herrgården från slutet av 1800-talet, lämnades från Lövsta Herrgård 2011. Dessa är också förda till Leufstaarkivet.

Lästips och vidare forskning

Litteratur

Hildebrand, Karl-Gustaf (1987) *Svenskt Järn. Sexton- och sjuttonhundratal. Exportindustri före industrialismen*. Denna bok bygger på Hildebrands del i ett stort verk om Fagerstabruken som gavs ut vid slutet av 1950-talet. Han tecknar järnhanteringens framväxt ur en ekonomisk-historisk synvinkel och ger bakgrundsinformation med illustrationer kring de tekniker som användes och kring arbetsförhållanden.

Stridsberg, Einar (1992) *Hållnäsbygden under kolskogsepoken*. Ett tvärvetenskapligt forskningsprojekt kallat ”Individen, Samhället, och Kulturlandskapet” har avkastat en serie publikationer varav denna är en. Projektet är även känt som Barknåreprojektet då det kretsar kring byn Barknåre på Hållnäshalvön i närheten av Lövstabruk. Stridsbergs avhandling rör släkten de Geers hantering av kolbehoven för stångjärnsproduktionen vid Lövsta, och förhållandet mellan bruksägare och bönder i denna fråga.

Thörnvall, Folke (1986) *Leufsta. ett gammalt upplandsbruk*. Thörnvalls bok är uppbyggd som en käll- och litteraturstudie, och sätter originaldokumenten i fokus för en detaljerad beskrivning av brukets utveckling från senare delen av 1500-talet fram till nedläggningen 1926.

Arkiv

Landsarkivet i Uppsala förvarar en uppsjö arkiv från mellansvenska bruk. Bland dessa finner vi Forsmarks bruk och Vattholma bruk, för att nämna två som vetter mot den bruksbygd som behandlas i denna vägledning. På Riksarkivet i Marieberg finns Skebo och Ortala bruks arkiv som också knyter an till denna region.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckt material

Lövstabruk, Leufsta Bruksarkiv

Leufstaarkivet

Del A: Volym 61, Bondebok 1713–1723; Volym 67b, Gatubodsräkningar 1654, 1655, 1705–1719; Volym 150, Bruksbok 1742; Volym 266, Bruksbok 1775; Volym 288, Balanser och inventarier 1759; Volym 305, Balanser och inventarier 1749; Volym 354–355, Kapitalbok 1776, del 1 och 2; Volym 371, Bruksbok 1781; Volym 372–373, Kapitalbok 1781, del 1 och 2; Volym 392, Bondebok 1786.

Gimo Bruk, inkl. Gimo bruks AB och Gimo-Österby bruks AB

DVIIa:17, Skogsarbetesjournal 1896.

FIa: Fack 708, Nr. 146d, Handlingar till rättegång 1910 ang. vattenrätten vid Carlholms bruk, Uppsala läns norra domsagas domboksutdrag 19/1, 16/2, 13/4, 11/5, 7/9, 2/11, 30/12 1910.

JI: Diverse och oidentifierat, Volym 17, Dannemora Bergslag 1701; Skäfthammars sn, Volym 10, Bummelmora 1762.

Jordebok öfver Gimo Bruk 1796 (oförtecknad).

Övriga Förteckningar

Arkivförteckningar och historik för Leufsta bruk; Rungarns säteri; Rånäs bruk; Tobo bruk; Vällnora bruk; Österby bruk, inkl. Österby bruks AB.

Ämnesregister till år 1920 förtecknade handlingar (FIa), i Gimo Bruk, inkl Gimo Bruks AB och Gimo-Österby bruks AB:s arkiv.

Övrigt otryckt material

Arbetarfamiljer vid de De Geerska Bruken i Norduppland, avskrifter från mantalslängder vid Leufsta bruk och därunder liggande bruk för åren 1749 och 1762. Två kompendier sammanställda av Jan Olsson.

Tryckt material

Bergqvist, Birgitta (1981), ”Gimo Bruk från 1615 till 1756”, i *Gimo Bruk*. Bruksseminariet, kompendium nr. 4. Stockholm: Konstvetenskapliga institutionen, Stockholms Universitet, s. 3–23.

Boka Uppland, URL: http://www.bokauppland.se/

Douhan, Bernt (1990), *Bruk i Uppland. Rapport från Stiftelsen Leufsta*. Skrifter från Dannemora bergslag, 1. Dannemora: Dannemora bergslags stiftelse.

Geber, Stig, Lindblom, Kjell & Olsson, Jan (2006), *Två hundra år med vallonsläkten Gilljam (Guillaume)*. Stockholm: Sällskapet vallonättlingar.

Flensburg, Ebbe Gustaf (1922), *Advokaten. Juridisk rådgivare och formulärbok [elektronisk resurs]*, 3., omarb. och tillök. uppl. Stockholm: Fröléen.

Hildebrand, Karl-Gustaf (1957), *Fagerstabrukens historia. 1, Sexton- och sjuttonhundratalen*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.

— (1987), *Svenskt Järn. Sexton- och sjuttonhundratal. Exportindustri före industrialismen*. Jernkontorets bergshistoriska skriftserie 20. Stockholm: Jernkontoret.

Lagerqvist, Lars O. (2011), *Vad kostade det?. priser och löner från medeltid till våra dagar*. Lund: Historiska media i samarbete med Kungl. Myntkabinettet.

Lindblad, Erik (1999), ”Österby och Karlholm – en bruksanvisning”, i *Bergslagsarkiv. Årsbok för historia och kulturhistoria i Bergslagen*, vol. 11(1999), s. 23–29.

Nationell arkivdatabas (NAD). URL: http://www.nad.riksarkivet.se/ [2012-06-04].

Nationalencyklopedin webbversionen. URL: http://www.ne.se/ [2012-05-09].

Nordisk Familjebok [elektronisk resurs]. Konversationslexikon och realencyklopedi innehållande upplysningar om märkvärdiga namn, föremål och begrepp (1876–1899). Stockholm.

Nydahl, Erik (2008), *Forskarhandledning över Graningeverkens arkiv*. Härnösand: Näringslivsarkiv i Norrland. Finns även tillgänglig som digital version, URL: http://www.nin.nu/

Stridsberg, Einar (1992), *Hållnäsbygden under kolskogsepoken 1626–1926*. Rapporter från Barknåreprojektet, 4. Stockholm: Stockholms Universitet.

Thörnvall, Folke (1986*) Leufsta. ett gammalt upplandsbruk. käll- och litteraturstudier*. [Uppsala]: [Förf.].

Tingström, Bertel (1972), *Svensk numismatisk uppslagsbok. mynt i ord och bild 1521–1972*. 3., omarb. uppl. Stockholm: Numismatiska bokförlaget.

Ullenhag, Kersti (2003), ”Bruksarkiv i ekonomisk-historisk forskning”, i *Akter och iakttagelser. Landsarkivet i Uppsala 100 år*, red: Björn Asker, Karin Nordlund Bendixen & Håkan Rosén. Uppsala: Landsarkivet, s. 111–126.

Upplandia.se – En webbplats om Uppland, URL: http://www.upplandia.se/